

50
2023 **Historia**
Aperta

Vedoucí redaktor / Editor-in-Chief

Zdeněk Beran (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové)

Redakční rada / Editorial Board

Petr Čornej (Univerzita Karlova / Charles University), **Vratislav Doubek** (Univerzita Karlova / Charles University), **Ondřej Felcman** (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové), **Martin Holý** (Akademie věd České republiky / Czech Academy of Sciences), **Tomáš Hradecký** (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové), **Jiří Hutečka** (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové), **Petr Grulich** (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové, Muzeum východních Čech / Museum of Eastern Bohemia), **Bohumil Jiroušek** (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích / University of South Bohemia in České Budějovice), **Jiří Kubeš** (Univerzita Pardubice / University of Pardubice), **Jan Květina** (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové, Akademie věd České republiky / Czech Academy of Sciences), **Jiří Němec** (Masarykova univerzita / Masaryk University), **Jaroslav Pažout** (Technická univerzita v Liberci / Technical University of Liberec), **Veronika Středová** (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové), **Martin Veselý** (Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem / Jan Evangelista Purkyně University in Ústí nad Labem), **Jana Vojtišková** (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové)

Historia aperta je odborný recenzovaný časopis věnovaný výzkumu v oblasti historie se zaměřením na české země a (středo)evropský prostor. Časopis vydává Univerzita Hradec Králové dvakrát ročně v elektronické i tištěné podobě. Periodikum navazuje na tradici časopisu Východočeské listy historické založeného roku 1996, který si během několika let našel své místo mezi odbornými historickými časopisy České republiky. Současná podoba časopisu reflektuje principy otevřené vědy a promítá se i do nového názvu periodika, který byl redakční radou přijat roku 2022 a odráží také otevřenost vůči internacionální komunitě historiků. Vítány jsou odborné texty interdisciplinárního charakteru, včetně Digital Humanities. Posláním časopisu je publikovat odborné studie, materiálové statě, recenze a podávat zprávy o aktualitách z prostředí současné historické vědy. Vedle češtiny je časopis otevřen příspěvkům v angličtině, němčině, polštině a slovenštině. Publikační etika časopisu vychází z Etického kodexu Výboru pro publikační etiku (COPE). Všechny články v tomto časopise jsou publikovány pod licencí Creative Commons.

Historia Aperta is an open-access academic peer reviewed journal focused on the history of Czech lands and (Central) European region. It is published twice a year by the University of Hradec Králové in both online and print versions. Prior to 2022, this journal appeared under the title Východočeské listy historické. While highly respected in Czech academic circles since its founding in 1996, the editorial board changed the periodical's name to Historia Aperta to reflect their commitment to providing an open international forum for the global community of historians. The journal publishes expert and interdisciplinary papers, particularly those related to Digital Humanities, with a mission to present scientific articles, primary sources (material articles), reviews, and news concerning the historical discipline. Besides Czech, the journal accepts articles in English, German, Polish and Slovak. The ethics statement of the journal is based on the Code of Conduct guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE). All journal papers are published under the terms of Creative Common License.

Obsah

Studie | Studies

Ján Jiskra z Brandýsa a vdovské majetky Alžbety Luxemburskej v Hornom Uhorsku
(banské mestá a ich úloha vo financovaní vojenských aktivít)

Pavol Maliniak 9

Ukázka pôsobení a činnosti pražského arcibiskupství za arcibiskupa Zbyňka Berky
z Dubé a Lipé

Anna Syslová 26

Fulnecký klášter a nekatolícka vrchnosť: dynamika konfesijných vzťahů v
předbělohorském období

Zuzana Macháčová 42

Lithuanians, Estonians, and Latvians: setting the pace for glasnost and perestroika in
Soviet historiography

Jan Lipinsky 64

Recenze | Reviews

Jaroslav KŘÍŽ a kol., Turnov, Praha 2022

Jana Vojtíšková 100

Studie | Studies

Ján Jiskra z Brandýsa a vdovské majetky Alžbety Luxemburskej v Hornom Uhorsku (banské mestá a ich úloha vo financovaní vojenských aktivít)

PAVOL MALINIÁK

Abstrakt | Abstract

Pôsobenie Jána Jiskru v Uhorsku doterajšie bádanie skúmalo najmä na pozadí politických a vojenských dejín. Výskumy sa iba okrajovo venovali aktivitám Jiskru a jeho strany v oblasti hospodárstva. Kontakty Jiskru so zväzom siedmich banských miest v rokoch 1442–1457 tvoria sondu do širšej problematiky. Približujú konkrétne formy ekonomickej spolupráce – financovanie vojska, hradov a obrany v závislosti od meniaceho sa rozloženia moci. Ústrednú úlohu v nich zohrávala kontrola Jiskru nad banskou a mincovou komorou v Kremnici, ktorá zároveň napomáha lepšie porozumieť jeho kompetenciám.

The work of Jan Jiskra in Hungary have been studied so far mainly against the background of political and military history. Research has only marginally addressed the economic activities of Jiskra and his party. Jiskra's contacts with the League of the Seven Mining Towns between 1442 and 1457 form a probe into the broader issue. They bring to light specific forms of economic cooperation – the financing of armies, castles and defence in relation to the changing distribution of power. A central role played Jiskra's control over the mining and coinage chamber in Kremnica, which also helps to better understand his power.

Kľúčová slova | Keywords

Ján Jiskra; banské mestá; hospodárske vzťahy; financovanie vojenských aktivít

Ján Jiskra; mining towns; economic relations; financing of military activities

Fenomén majetkov uhorských kráľovien v neskorom stredoveku sa v uplynulých desaťročiach opakovane stal predmetom sústredených výskumov. V ich geografickom rámci prirodzene vystupuje do popredia ekonomický význam baníctva reprezentovaný najmä mestskými sídlami. Zväz siedmich banských miest (v mladších prameňoch ako *confoederatio septem civitatum montanarum*), v slovenskej historiografii aj s doplnením stredoslovenské, vystupoval v podobe združenia výsadných sídiel už od záveru 14. storočia. Spočiatku ho tvorili mestá Kremnica, Banská Štiavnica, Nová Baňa, Pukanec, Banská Bystrica a Ľubietová, v polovici 15. storočia k zväzu pristúpila aj Banská Belá. Sformovanie združenia s vedúcou úlohou Kremnice podmienili spoločné hospodárske, administratívne, právne, ale postupne aj obranné záujmy miest. Kráľ Žigmund Luxemburský v rokoch 1424–1427 mestá daroval manželke Barbore Celjskej, čím sa zaradili medzi jej venné majetky, presnejšie vdovské zabezpečenie. Samotná inštitúcia majetkov podliehajúcich kráľovným sa prejavovala aj v starších formách. Pokiaľ v českom prostredí ustálenie prebiehalo dlhodobejšie, v uhorskom prostredí sa javí proces ich konštituovania viac urýchlený.¹ Podľa Žigmundovej donácie tvorili majetky kráľovnej Barbory popri banských mestách aj kráľovské mestá Zvolen, Brezno a Krupina, ako aj okolité hradné panstvá Zvolen, Dobrá Niva, Ľupča a Víglaš. Sídla patrili prevažne do Zvolenskej stolice, pričom kráľ k nim pridružil aj hradné panstvo Šášov, ležiace v priľahlej Tekovskej stolici. V dôsledku donácie začali uvedené majetky tvoriť prepojený a jednotne spravovaný celok.²

Žigmundova a Barborina dcéra, uhorská kráľovná Alžbeta Luxemburská, po ovdovení a následnom zápase o nástupníctvo nadobudla k venným majetkom úzky, hoci len sprostredkovaný vzťah, keďže sa nestali jej rezidenciou. Za týchto okolností narastal význam delegovanej správy majetkov, ktorá v mene kráľovnej vyvíjala činnosť i po jej smrti. Naším zámerom je preto predstaviť účinkovanie Jána Jiskru v pozícii správcu majetkov po Alžbete Luxemburskej († 1442), až po nástup jej syna Ladislava Pohrobka na uhorský trón (1453) s nadväzujúcim krátkym obdobím jeho vlády († 1457). Časové vymedzenie sa tak spája s osobou kráľovnej iba nepriamo, pričom

Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-17-0063.

- 1 Aktuálne prierezové pohľady ponúkajú Martin ŠTEFÁNIK, *Vdovské zabezpečenie uhorských kráľovien. K predhistórii, kontextu a dôvodom darovania stredoslovenských banských miest kráľovnej Barbore*, in: Argenti fodina 2020, Banská Štiavnica 2021, s. 85–93; Josef ŽEMLIČKA, *Dlouhá cesta k městům českých královen (východní Čechy jako „věnný“ region)*, in: Věnná města českých královen, Praha 2022, s. 59–94.
- 2 Daniela DVOŘÁKOVÁ, *Stredoslovenské banské mestá ako venné majetky uhorskej kráľovnej Barbory Celjskej*, in: Ars montana. Umělecký a kulturní transfer v otevřeném prostoru česko-saského Krušnohoří na prahu raného novověku, Praha 2016, s. 369–370; Martina KALABOVÁ, *Venné majetky uhorských kráľovien za Barbory Celjskej a Alžbety Luxemburskej*, Medea. Studia mediaevalia et antiqua 6, 2002, s. 86–87.

vychádza z jej politických zámerov, v ktorých zohrávali samostatnú úlohu banské mestá v rámci niekdajších vdovských majetkov. Skúmanie vzťahov medzi Jiskrom a banskými mestami pochopiteľne nie je novou témou. Historiografia od druhej polovice 19. storočia prináša poznatky dopĺňané, revidované a spresňované generáciami bádateľov. V popredí záujmu však stoja politické a vojenské, prípadne jazykové, etnické a náboženské aspekty účinkovania Jána Jiskru a jeho strany. Bez zveličenia možno konštatovať, že spoluprácu medzi Jiskrom a banskými mestami v hospodárskej oblasti doterajšie výskumy reflektovali skôr okrajovo, na pozadí politického vývoja.

Pravdepodobne prvým autorom, ktorý tému systematickejšie sledoval, bol Johann Kachelmann v treťom zväzku jeho monografie o banských mestách. Na základe dostupných prameňov (najmä mierových dohôd) predstavil niektoré finančné príjmy a výdavky Jána Jiskru.³ Posun v heuristickom zacielení priniesli práce, ktoré v prvej tretine 20. storočia uverejnil so širším zameraním Pál Tóth-Szabó a najmä Michal Matunák, dôkladne skúmajúci kremnický mestský archív. Už v tejto etape bádanie zdôraznilo závislosť Jiskru na zdrojoch z mestského hospodárstva, osobitne z baníctva.⁴ K detailnejšiemu oboznámeniu s pramennou základňou prispela štúdia Anny Buzinkayovej venovaná diplomatickému rozboru písomností vydaných Jánom Jiskrom. Upriamila pozornosť i na pramene hospodárskej povahy, napr. kvitancie, obligácie a privilégia.⁵ Zo súčasnosti je možné vyzdvihnúť štúdie Michala Faista a Daniela Haasa Kianičku, ktorí doplnili zistenia o rozsahu finančného hospodárenia (pohľadávky, mincovníctvo, správa komory) Jána Jiskru aj na základe materiálov z viedenského mestského archívu.⁶ Dlhodobou sa prejavujúcim problémom je rozptyl pramenného materiálu. Vďaka digitalizácii v databáze Hungaricana je dnes prístup k prameňom koncentrovanejší, rýchlejší a prehľadnejší. Heuristická základňa sa prepojením archívnych fondov výrazne rozšírila, i keď vyžaduje nevyhnutné overovanie

3 Johann KACHELMANN, *Geschichte der ungarischen Bergstädte und ihrer Umgebung III*, Schemnitz 1867, s. 39–68.

4 Pál TÓTH-SZABÓ, *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*, Budapest 1917, s. 169–302; Michal MATUNÁK, *Z dejín slobodného a hlavného banského mesta Kremnice*, Kremnica 1928, s. 342–358.

5 Anna BUZINKAYOVÁ, *Písomnosti a kancelária Jána Jiskru z Brandýsa*, Slovenská archivistika 17, 1982, s. 73–74.

6 Michal FAIST, *Jan Jiskra z Brandýsa: zachránce uherského trůnu*, Historica Olomucensia 46, 2014, s. 31–35; idem, *Jan Jiskra z Brandýsa na vrcholu moci 1445–1451*, Historica Olomucensia 48, 2015, s. 54–66; Daniel HAAS KIANIČKA, *Grófi banskej a mincovej komory v Kremnici a komorský gróf Konrád Rolner (1440–1446)*, Historický časopis 69, 2021, s. 426–436.

a korekcie.⁷ Informácie o hospodárskych vzťahoch Jána Jiskru a banských miest napriek tomu zostávajú v mnohých ohľadoch medzerovité. Možno napr. predpokladať, že s jeho účinkovaním v Uhorsku vzhľadom na rozsiahle finančné záväzky bolo spojené vedenie účtov v jeho kancelárii. Tento materiál sa však nezachoval. Okrem účtovníkov Jiskra mohol poverovať evidenciou finančnej agendy aj mestských notárov.⁸ S prihliadnutím na stav historiografie a poznania prameňov nie je cieľom predkladaného príspevku vyčíslenie finančných príjmov a výdavkov Jána Jiskru. Namiesto kvantifikácie uprednostníme komplexnejší pohľad na formy a mechanizmy hospodárskych vzťahov, ktorými mestá podporovali Jiskru a jeho spojencov. Pokúsime sa zároveň o presnejšiu identifikáciu zdrojov príjmov. Nebudeme pritom venovať pozornosť razbe mincí, ktorej sa podrobnejšie venujú samostatné výskumy.

Kráľovná vdova Alžbeta oficiálne vymenovala Jána Jiskru z Brandýsa v januári 1442 za kapitána v Kremnici, v ostatných banských mestách a v celej Zvolenskej stolici („in die gancz unser graffschafft im Sol... haubtman“). Región však v tom čase kontroloval Haško (*Haschke*) zo Schellendorfu, šľachtic pôvodom zo Sliezska. Kráľovná ho predtým vymenovala do úradu kremnického aj zvolenského kapitána. Haško čoskoro začal konať svojvoľne, neplnil Alžbetine príkazy a odmietal vydať jej úradníkom Zvolenský zámok. Po rokovaníach s členmi rodu Schellendorfovcov napokon došlo k dohode s Jiskrom.⁹ Pozície v regióne postupne preberal Ján Oškart (*Uškert*) z Ležek, ktorý sa uplatnil ako Jiskrov veliteľ najprv v Košiciach a Bardejove. V septembri 1442 bol už Oškart kapitánom v Banskej Štiavnici.¹⁰ Práve v tom čase začal Ján Jiskra vstupovať do aktívnych hospodárskych kontaktov s banskými mestami, resp. ich obyvateľmi. Podľa dlžobného úpisu vydaného 13. októbra 1442 v Košiciach Ján Jiskra potvrdil, že kremnický richtár Pavol Modrer mu poskytol sumu 6900 uhorských florénov na vypla-

7 Pre porovnanie, A. Buzinkayová evidovala 105 písomností vydaných Jánom Jiskrom. A. BUZINKAYOVÁ, *Písomnosti a kancelária*, s. 84–89. Hungaricana eviduje 174 písomností s výskytom (nie vydavateľom) mena Giskra a 24 s menom Gyskra. Digitalizáty v Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Budapest (ďalej MNL OL), fond stredovekých listín Diplomatiikai levéltár (ďalej DL), zbierka fotokópií Diplomatiikai fényképgyűjtemény (ďalej DF), <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/>.

8 Ibidem, s. 81. V závere sledovaného obdobia, v roku 1457, poveril Jiskra vyhotovením daňového registra v Novohradskej stolici bardejovského notára Leonarda z Uničova. Register v plnom znení uverejnil István KÁDAS, *Nógrád megye adójegyzéke 1457-ből*, in: Pénez, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról, Budapest 2016, s. 31–82.

9 Arthur ODESCALCHI, *Königinnen-Briefe aus dem Archiv einer oberungarischen Bergstadt*, Jahrbuch der k. k. heraldischen Gesellschaft Adler 19, 1909, č. 14, 16, s. 10–11; P. TÓTH-SZABÓ, *A cseh-huszita*, č. 28, s. 378; Tamás PÁLOSFALVI, *Jan Jiskra és a felvidéki városok*, in: Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918 (Vojenské, politické, hospodárske aspekty a súvislosti), Bratislava 2002, s. 34; M. KALABOVÁ, *Venné majetky uhorských kráľovien*, s. 100–102.

10 *Kassa város régi számadáskönyvei 1431–1533*, ed. L. Kemény, Kassa 1892, s. 22; MNL OL DF 213 068; P. TÓTH-SZABÓ, *A cseh-huszita*, č. 28, s. 378 (MNL OL DF 249 997).

tenie žoldnierov. Aby Modrer a jeho dedičia neutrpeli škodu, na radu richtárov a prísažných miest Košíc, Levoče, Kremnice, Bardejova a Banskej Bystrice záložoval Jiskra Modrerovi hrad a panstvo Veľká Ida (pri Košiciach). Ak by na Veľkú Idu zaútočili protivníci, Jiskra a Košice boli povinní Modrerovi poskytnúť pomoc. Modrer zároveň nemohol dať hrad nikomu bez Jiskrovho vedomia a súhlasu. Veľká Ida odvtedy zostala v rukách Pavla Modrera, ktorý na hrade sídlil ako kapitán.¹¹

Po smrti kráľovnej Alžbety v závere roku 1442 navonok skončili dôvody pôsobenia Jiskru v Uhorsku. Už v januári 1443 však oznámil v liste, ktorý z Kremnice adresoval mestu Viedeň, že naďalej bude brániť záujmy mŕtvej kráľovnej. Ide o prvý známy pobyt Jána Jiskru v Kremnici a vlastne aj v oblasti banských miest. Kremnica, spolu s ostatnými banskými mestami, vtedy rovnako deklarovala vernosť kráľovnej a jej synovi.¹² Jiskra vymenoval na čelo miestnej vojenskej posádky svojho verného veliteľa – kremnického kapitána Jána Oškarta. Kvôli nasledujúcim rozbrojom 10. augusta 1443 uzavrel Oškart, na ktorého strane stáli mestá a hrady Kremnica, Banská Štiavnica, Banská Bystrica, Nová Baňa, Pukanec, Ľubietová, Ľupča, Zvolen, Víglaš, Revište, Šášov, Sivý Kameň a Nový hrad mierovú dohodu s Noffriovcami, majiteľmi hradu Bojnice.¹³ Okolnosti financovania a organizovania obrany podrobnejšie približuje dlžobný úpis vydaný Jánom Jiskrom v Kremnici 9. marca 1444. Potvrdil ním, že od Pavla Modrera prijal 22 fúr vína a 1900 uhorských florénov na vyplatenie jazdeckého vojska („*zu bezzalunge der ritterschafft*“). Dlh sa Jiskra zaviazal splatiť na najbližší deň sv. Bartolomeja (24. augusta). Potvrdenie okrem Jiskru overili svojimi pečatami aj Fridrich purkrabí z Donína a kremnický kapitán Ján Oškart z Ležek.¹⁴ Úlohu ani funkciu Fridricha dokument nekonkretizuje. Je však známe, že v Uhorsku pôsobil ešte za života kráľovnej Alžbety ako jej vyslanec. Podrobnejšie sme informovaní o jeho účinkovaní na poste radcu v službách vojvodu Viliama Saského (švagor Ladislava Pohrobka) od roku 1446. Bádanie charakterizuje Fridricha z Donína ako „žoldnierskeho podnikateľa“, ktorý pre vojvodu verboval v Čechách početné vojsko.¹⁵ Vzhľadom na obsah dlžobného úpisu nie je vylúčené, že podobnú úlohu plnil purkrabí Fridrich aj pre Jána Jiskru.

11 MNL OL DL 13 690; Drahoslav MAGDOŠKO, *Veľká Ida*, in: Stredoveké hrady na Slovensku. Život, kultúra, spoločnosť, Bratislava 2017, s. 416.

12 A. BUZINKAYOVÁ, *Písomnosti a kancelária*, s. 84; M. FAIST, *Jan Jiskra z Brandýsa: zachránce*, s. 28–29; Daniela DVOŘÁKOVÁ, *Pod vládou ženy. Rytier bez krále I*, Budmerice 2021, s. 323.

13 MNL OL DF 249 999; M. MATUNÁK, *Z dejín slobodného*, s. 345–346; *Archivum familiae Majtényi. Stredoveké dejiny rodiny Majténiovcov a listiny z jej archívu*, ed. M. Marek, Kraków – Trnava 2013, s. 31–32, pozn. 130.

14 MNL OL DL 13 764; M. FAIST, *Jan Jiskra z Brandýsa: zachránce*, s. 31. Na jeseň sa Fridrich z Donína zdržiaval spolu s Jiskrom v Košiciach. *Kassa város régi számadáskönyvei*, s. 26.

15 D. DVOŘÁKOVÁ, *Pod vládou ženy*, s. 291–292; Uwe TRESP, *Söldner aus Böhmen. Im Dienst deutscher Fürsten. Kriegsgeschäft und Heeresorganisation im 15. Jahrhundert*, Paderborn – München – Wien – Zürich 2004, s. 208–209, 234–235, 288, 420, 457.

Legitimitu Jiskrovho ďalšieho účinkovania v Uhorsku podporila dohoda, ktorú uzavrel s Fridrichom III. Habsburským, strýkom a poručníkom maloletého Ladislava Pohrobka. Fridrich III. vymenoval 28. apríla 1444 Jána Jiskru za hlavného kapitána kráľa Ladislava v Uhorsku („*domini Ladislai regis capitaneus generalis*“). Funkcia mu umožňovala poberať príjmy z hradov, miest, úradov a majetkov, ktoré mu zverila do správy a úžitku Alžbeta.¹⁶ Krátko nato písal Jiskra zo Zvolena mestu Šopron, že bol rímskym kráľom ustanovený do funkcie hlavného kapitána a má preto spravovať tridsiatky, komory, hrady a pevnosti. Dodal, že znovu má v rukách Zvolen a iné hrady v mene kráľa Ladislava.¹⁷ Základné porovnanie so súbežne poskytovanými ďalšími pôžičkami naznačuje, že Ján Jiskra získaval v tom čase najvyššie finančné zdroje od mesta Košice.¹⁸ Protipól predstavovali nižšie sumy, ktoré Jiskra dlhoval svojim služobníkom. Príkladom s väzbou k skúmanému regiónu (dokument sa zachoval v archíve mesta Kremnice) je dlžobný úpis vydaný Jánom Jiskrom vo Zvolene 2. decembra 1445. Panošovi Jánovi Makovcovi potvrdil za službu a utrpené škody vyplatenie 200 florénov v zlate a striebre, ako aj tri kone. Jiskra sa zaviazal dlh uhradiť na najbližší sviatok sv. Ducha (5. júna 1446). Ak by dovtedy zomrel, dlh mali splatiť poverení ručiteľia – spoluvydavatelia obligácie. Boli nimi Ditrich z Frumštejna, Herman zo Zvířetic a Ján z Měnína, v tom čase kapitán v Novej Bani.¹⁹ Zodpovednosť za úhradu dlhov okrem Jiskru preberali vojenský velitelia pohybujúci sa v jeho blízkosti, alebo pôsobiaci v regióne. Záväzky tohto druhu mohli zároveň tvoriť omnoho početnejšiu skupinu, ako sa javí podľa súčasného stavu zachovania.

Po tom, ako uhorský snem zvolil Jána Huňadyho za gubernátora v čase nepľnoletosti kráľa Ladislava Pohrobka, uzavreli zástupcovia prelátov, barónov a ostatných šľachticov v roku 1446 s Jánom Jiskrom dohodu. Počas nasledujúcich troch rokov mu mala podliehať Kremnica s baňami, komorou a mincovňou. Okrem ostatných banských miest, ktoré dohoda výslovne nemenuje, mal Jiskra naďalej spravovať aj Košice, Levoču, Prešov a Bardejov s ďalšími príjmami a daňami. Mal z nich pritom vyplácať svojich

16 *Regesta chronologico-diplomatica Friderici IV. Romanorum regis (imperatoris III.). Erste Abtheilung. Vom Jahre 1440 bis März 1452*, ed. J. Chmel, Wien 1838, č. 1627, s. 165; A. BUZINKAYOVÁ, *Písomnosti a kancelária*, s. 77; David PAPAJÍK, *Ladislav Pohrobek (1440–1457). Uhorský a český kráľ*, České Budějovice 2016, s. 84.

17 List je bez presného datovania, v edícii zaradený do rokov 1443–1446. *Sopron szabad királyi város története II/6*, ed. J. Házi, Sopron 1943, č. 135, s. 150–151.

18 Dlžobný úpis vydaný Jiskrom 7. februára 1444 uvádza celkovo 16 388 florénov prijatých od Košíc na zbrane, strelivo, kone a žold. Podľa mestských účtov pôžičky Jiskrovi v rokoch 1440–1445 dosahovali takmer 27 000 florénov. MNL OL DF 270 272; M. FAIST, *Jan Jiskra z Brandýsa: zachránce*, s. 31, 35; Martyn RADY, *Jiskra, Hussitism and Slovakia*, in: *Confession and Nation in the Era of Reformations. Central Europe in Comparative Perspective*, Prague 2011, s. 66–67.

19 *Středověké listy ze Slovenska*, ed. V. Chaloupecký, Bratislava – Praha 1937, č. 21, s. 23–24; MNL OL DF 250 168, DL 59 301, 89 964.

žoldnierov a služobníkov.²⁰ Na personálnej úrovni v otázkach financovania naďalej pretrvávala spolupráca Jiskru s Modrerom. Podľa dlžobného úpisu vydaného 2. marca 1447 Ján Jiskra potvrdil, že kapitán vo Veľkej Ide Pavol Modrer mu požičal 3631 zlatých florénov, ktoré potreboval pre žoldnierov a na osobitnú vojenskú výpravu („*pro expeditione speciali*“). Modrer pôžičku poskytol pod podmienkou, keď mu kráľ Ladislav Pohrobok udelí do zálohu Veľkú Idu s príslušenstvami. Hrad mal navrátiť Jiskrovi až po splatení celého dlhu.²¹ Zmienka o výprave môže naznačovať prípravy na konflikt, ktorý sa vzápätí prejavil priamo v regióne banských miest. Liptovský šľachtic Pankrác zo Svätého Mikuláša najprv prenikol od dediny Sklené ku Kremnici a vypálil predmestie. Pankrácov spojenec Peter Komorovský následne zhromaždil 800 mužov a ohrozoval Banskú Bystricu. Jiskra však zoskupil sily, tiahol proti nim, zabil im 40 koní a donútil ich vrátiť sa do Ružomberka. V pozadí útokov stál gubernátor Huňady, ktorý vzápätí kontroloval región. Obsadil Zvolenský zámok a okolité hrady. Donútil tým Jiskru k rokovaniam.²² Výsledkom bola dohoda o mieri vydaná 21. júla 1447 v Rimavskej Sobote. Jiskra mohol počas troch rokov poberať príjmy z Kremnickej komory, ako aj z Košickej komory s výberom tridsiatku. Potom ich mal odovzdať gubernátorovi. Sedmohradskému vojvodovi Imrichovi z Plešivca a Pavlovi Modrerovi mal Ján Jiskra odovzdať určené hrady a pevnosti. Okrem toho mal zbúrať pevnosť v Novej Bani (*fortalicium* chrániace prístup ku Kremnici). Po splnení podmienok mali Imrich z Plešivca a Pavol Modrer vyplatiť Jiskrovi 16 000 zlatých florénov, ktoré získali od uhorských stavov.²³ Niekdajší kremnický richtár Pavol, syn richtára Erharda Modrera, plnil kľúčovú úlohu sprostredkovateľa, pričom práve v tom období bol nobilitovaný. Zaradenie medzi uhorskú šľachtu zvýraznili manželské zväzky Modrerovho potomstva s poprednými rodmi zo širšieho okolia Veľkej Idy a Košíc – so šľachticmi z Rozhanoviec, Kamenice a Perína.²⁴

Pomery sa čoskoro konsolidovali v Jiskrov prospech. Okrem banských miest opäť

20 P. TÓTH-SZABÓ, *A cseh-huszita*, č. 33, s. 386–387; M. MATUNÁK, *Z dejín slobodného*, s. 346–347.

21 MNL OL DL 14 058, 14 059.

22 MNL OL DF 213 165, 213 167. Priebeh a rozsah bojov neinterpretuje bádanie jednotne: Jozef ŠPIRKO, *Husiti, jskrovci a bratříci v dejinách Spiša (1431–1462)*, Spišská Kapitula 1937, s. 60–61; Grzegorz ŻABIŃSKI, *Działalność braci Piotra i Mikołaja Komorowskich na Górnym Węgrzech w latach 1440–1457 (W świetle badań w archiwum Bardiowskim)*, *Studia Historyczne* 43, 2000, s. 8; M. FAIST, *Jan Jiskra z Brandýsa na vrcholu*, s. 57; Pavol MALINIÁK, *Jošt z Küssowa a Peter Koler. Vzostupy a pády dvoch kastelánov na kráľovských venných majetkoch*, in: *Stredoveké hrady na Slovensku. Život, kultúra, spoločnosť*, Bratislava 2017, s. 206.

23 *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo IX*, ed. E. Kammerer, Budapest 1899, č. 129, s. 169–171; M. MATUNÁK, *Z dejín slobodného*, s. 348–349.

24 Vladimír RÁBIK, *Erhard Modrer z Trnavy a Kremnice – počiatky rodu. Modelová analýza premeny meštianskych elit v stredovekom Uhorskom kráľovstve*, *Mesto a dejiny* 7, 2018, s. 89; Pál ENGEL, *Magyar középkori adattár. Középkori magyar genealógia*, Budapest 2001, CD-ROM, heslo Modrář; Daniel HAAS KIANIČKA, *Kremnica – mesto klenotov. I. zväzok. Od počiatkov do polovice 17. storočia*, Budmerice 2014, s. 170.

získal pod kontrolu aj hrady v regióne. Naďalej potvrdzoval vo funkcii resp. osobne menoval kremnických komorských grófov – takúto právomoc uplatňoval od smrti kráľovnej Alžbety. V roku 1448, prípadne aj skôr, zastával úrad komorského grófa Peter Koler, Jiskrov kapitán na hrade Šášov.²⁵ Séria jednaní o mieri a uzatváraných dohôd pokračovala v nasledujúcom roku. Jiskra najprv 4. mája 1449 uzavrel v Kremnici s vymenovanými spojencami – s banskými mestami („*se wssemi miesti hornyemy*“), ostatnými kráľovskými mestami a hradmi mier s protivníkom a rivalom Pankrácom zo Svätého Mikuláša.²⁶ Naopak, Ján Huňady podnikol v júli nové ťaženie proti Jiskrovým pozíciám. Uhorské vojsko s počtom 1500 jazdcov prešlo od Moldavy k hradu Víglaš a dostalo sa ku Kremnici. Podľa dobre informovaného kronikára Jána Długosza gubernátor dúfal, že tamojší mešťania mu pomôžu tajne ovládnuť Kremnicu. Jiskra to však tušil, prišiel tam so svojim vojskom, sklamal Huňadyho očakávania a ľud s mešťanmi mu zachoval vernosť. Keď to gubernátor spozoroval, podpálil všetky dediny okolo Kremnice a dôkladné drevené stavby, ktoré odčerpávali vodu zo zlatých baní. Długosz iba dodal, že boli budované dlhý čas a s veľkými výdavkami.²⁷ V následných mierových rokovaníach sa angažovali poľská kráľovná Žofia a krakovský biskup Zbigniev Oleśnicki. Do Uhorska vyslali kráľovninho dvormajstra Jána Zagórzeňského a krakovského kanonika, vyššie spomínaného Jána Długosza. Pri Kremnici rokovali od konca novembra s Jiskrom aj Huňadym.²⁸ Výsledkom bola nová dohoda, vydaná v Kremnici 10. decembra 1449. Zvýšený dôraz na zaznamenanie regionálnych pomerov vysvetľuje zmienky o dovtedy neuvádzaných lokalitách Opatovce (dnes súčasť Žiaru nad Hronom) a Hliník medzi opornými bodmi na strane Jiskru.²⁹ Mier potvrdili obidve strany ďalšími dohodami v roku 1450. Podľa nich Jiskra mohol naďalej kontrolovať majetky

25 MNL OL DF 271 356; D. HAAS KIANIČKA, *Grófi banskej a mincovej komory*, s. 434; P. MALINIÁK, *Jošt z Küssowa a Peter Koler*, s. 206; Wolfgang von STROMER, *Die ausländischen Kammergrafen der Stephanskronen – unter der Königen aus den Häusern Anjou, Luxemburg und Habsburg – Exponenten des Grosskapitals*, Hamburger Beiträge zur Numismatik 27–29, 1973–1975, s. 97, tab. a) v prílohe.

26 *Pod osmanskou hrozbou. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI*, eds. J. Lukačka et al., Bratislava 2004, č. 10, s. 37. Ďalšie doklady na označenie mesta hornie (kalk z *civitates montanae* a Bergstädte) uvádza edícia *Středověké listy ze Slovenska*, č. 57, s. 54; č. 62, s. 60.

27 *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Lib. XII. 1445–1461*, eds. K. Baczkowski et al., Cracoviae 2003, s. 81; M. MATUNÁK, *Z dejín slobodného*, s. 351–352. Správu sme nepresne spájali s rokom 1451. P. MALINIÁK, *Jošt z Küssowa a Peter Koler*, s. 207.

28 *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae XII*, s. 82.

29 „...castra, fortalicia, civitates, opida, villas et signanter Trencz, Bistricze, Swdecz, Sclabyna, Arawa, Lykowa, Rosenberg, Nouum castrum, Donjcz, Podolinicz, Schafflar, Mussyna, Plaucze, civitates Cassa, Lewtscha, Eppries, Barthfa, Kesmark, Crempnicz cum omnibus et singulis civitatibus montanarum, videlicet Schebnicza, Nouum Solium, Wybanja alias Regis Montis, Pukancz, Lybetha, Antiquum Solium, Wygles, Saskw, Rewischcze, Oppotycze, Hlynik, Corpona, castra Scepusiensis, Saros, Gilnicz, Richna, Brzezewjczy, Smolnik“ (MNL OL DF 213 181).

spravované v mene kráľa Ladislava, vrátane banských miest.³⁰

Z nasledujúceho krátkeho časového úseku pochádzajú detailnejšie poznatky o vzťahoch Jána Jiskru voči jemu podriadenej banskej správe. Kremnický komorský gróf Peter Jung vydal 24. januára 1451 dlžobný úpis, ktorým sa zaviazal Jánovi Talafúsovi z Ostrova, Jankovskému z Vlašimi (krstné meno chýba), Petrovi z Radkova a Václavovi Slubskému z Varnsdorfu splatiť „riadny a čestný dlh kvôli pánovi Jiskrovi“ („*recht und redlichen schuldig pin von vegen hern Giskra*“) vo výške 346 zlatých florénov. Jung mal dlh splatiť veriteľom na najbližší sviatok sv. Ducha (13. júna). Ak to bude môcť urobiť a zotrvať v komorskogrófskom úrade, zaplatí dlh priamo Jiskrovi. Ak dlh v určenom termíne Peter Jung nebude môcť vyrovnať a zotrvať naďalej v komorskogrófskom úrade, potom jeho veritelia neuhradením platby utrpia právoplatnú škodu. Jung sa ju nakoniec zaviazal vyrovnať.³¹ Jiskra vymáhaním dlhu poveril štyroch svojich vojenských veliteľov. Všetci v tom období opakovane vystupovali ako ručitelia za dlhy a pokuty Jána Jiskru a spoluvydavateľa mierových dohôd, v niektorých prípadoch opäť v Kremnici.³² Talafús, spríbuznený s Jiskrom, bol kapitánom v Richnave (na Spiši). Jeho úloha pri vymáhaní pohľadávky ukazuje, že Jiskra ho v tom čase ešte považoval za spojenca. Ďalším lojálnym veliteľom a veriteľom bol Peter z Radkova, kapitán v Brezovici (v Šariši).³³ Na druhej strane, o Jankovskom a Slubskom doposiaľ nie sú známe údaje o ich pôsobnosti. Nemožno vylúčiť, že velili posádkam v regióne banských miest. Napokon je potrebné upozorniť na podmienovací spôsob použitý v súvislosti s komorskogrófskym úradom. Keďže komorskí grófi bývali do funkcie menovaní spravidla vo februári,³⁴ z kontextu je zrejmé, že Peter Jung mohol vydaním obligácie uzatvárať svoje účinkovanie z predošlého roku.

So záväzkom Petra Junga priamo súvisí ďalší dokument vydaný krátko po dátume

30 MNL OL DL 73 005; *Hunyadiak kora Magyarországon X*, ed. J. Teleki, Pest 1853, č. 119, s. 256–258; P. TÓTH-SZABÓ, *A cseh-huszita*, s. 245; J. ŠPIRKO, *Husiti, jskrovci a bratřici*, s. 66–67; M. FAIST, *Jan Jiskra z Brandýsa na vrcholu*, s. 60.

31 MNL OL DL 63 156. Maďarský regist *Justh család levéltára 1274–1525*, ed. I. Borsa, Budapest 1991, č. 151, s. 61.

32 V rokoch 1449–1451 Talafús. V rokoch 1449–1450 Jankovský. V roku 1449 Radkovec. V roku 1452 Slubský. *Pramene k dejinám Slovenska VI*, č. 10, s. 38; MNL OL DF 213 181, DL 14 405; *Hunyadiak kora X*, č. 119, s. 257; Gusztáv WENZEL, *Okmányi kalászat*, Magyar Történelmi Tár 1, 1855, č. 28, s. 208; József SZITNYAI, *A körmöczbányai békekötés 1452-ben*, Történelmi Tár 7, 1884, č. 2, s. 611. V prípade Petra von Rakowecz je zrejmé stotožnenie s Petrom z Radkova, zvaným Radkovec. M. MATUNÁK, *Z dejin slobodného*, s. 351; P. TÓTH-SZABÓ, *A cseh-huszita*, č. 77, s. 429.

33 M. FAIST, *Jan Jiskra z Brandýsa na vrcholu*, s. 56–57, 62; Jiří JUROK, *Vyzařování moravského husitství do Slezska, Slovenska a Rakouska*, in: Husiti a bratřici na Slovensku, Červený Kláštor – Kežmarok – Stará Ľubovňa 2016, s. 52–54; Martin ŠTEFÁNIK, *Richnava*, in: Stredoveké hrady na Slovensku. Život, kultúra, spoločnosť, Bratislava 2017, s. 372–373; Pavol HUDÁČEK, *Brezovica*, in: Stredoveké hrady na Slovensku. Život, kultúra, spoločnosť, Bratislava 2017, s. 266–267.

34 D. HAAS KIANIČKA, *Grófi banskej a mincovej komory*, s. 428.

splatnosti dlhu. Ide o vzácne zachovanú nájomnú zmluvu, publikovanú v plnom znení v menej využívannej edícii Mihálya Horvátha (pod pseudonymom Hatvani). Listinou vydanou 18. júna 1451 prenajal Ján Jiskra príjmy z celej banskej dane a banských mlynov a hút z obvodu Kremnickej komory v Kremnici, Banskej Štiavnici, Banskej Bystrici, Novej Bani, Pukanci, Ľubietovej a Banskej Belej kremnickému richtárovi Petrovi Fluhlovi a svojmu komorskému grófovi Petrovi Jungovi na jeden rok od nadchádzajúceho sviatku sv. Šimona a Júdu (28. októbra) až po rovnaký sviatok v nasledujúcom roku za sumu 3450 zlatých florénov. Z uvedenej sumy mali Fluhl s Jungom vyplatiť Jiskrovi v hotovosti 600 zlatých florénov. V rámci zostávajúcej položky 2850 zlatých florénov sa zaviazal Peter Jung splatiť svoj predchádzajúci dlh, ktorý mal Jiskrovi uhradiť podľa inej listiny (išlo zrejme o vyššie spomínaný dlžobný úpis). Banskú daň – urburu (*die Vrbar*) mal preto určiť, vybrať a nakladať s ňou čo najlepšie. Ak by Boh dopustil, že nepriatelia poškodia alebo podpália banské diela a nájomcovia utrpia škodu, Fluhl s Jungom mali zaplatiť Jiskrovi podľa rozhodnutia mestskej rady Kremnice. Pre väčšiu istotu, s Božou pomocou, ak by Jiskra medzičasom zomrel, alebo sa nemohol dostaviť v určený deň, podľa svojej dobrej viery a vôle mal dlžník Peter Fluhl vyplatiť vyššie spomínanú sumu 600 zlatých florénov Jiskrovmu kastelánovi na Zvolenskom zámku Pavlíkovi *von Karlaw* (predikát sa nepodarilo identifikovať). Jiskra ďalej určil, že Fluhl a Jung majú mať všetky banské dane, vyberať ich a chrániť podľa dovtedajšieho zvyku. S výberom banskej dane mali nakladať podľa Jiskrových pokynov a nekonať inak. Nakoniec, ak by Ján Jiskra počas prenájmu zomrel, všetci súčasní i budúci veliteľia, ktorých ustanoví, mali ochraňovať a poberať nájom od Petra Fluhla a Petra Junga, ako je uvedené vyššie.³⁵ Z celkovej sumy sú pozoruhodné jednotlivé položky. Pôvodný dlh Junga v hodnote 346 zlatých florénov tvoril podľa všetkého desatinu z ešte nesplatennej hodnoty nájmu (za predpokladu, že v predchádzajúcom roku bola výška nájmu 3460 florénov). Samostatne uvádzaná – vyčlenená suma 600 florénov, ktoré mal v prípade Jiskrovej neprítomnosti prevziať zvolenský kastelán, pripomína spoločne platenú daň banských miest. Na jej vyberanie upozornil Martin Štefánik. Spojil ju s platbou 600 zlatých florénov, ktoré v roku 1456 prevzal Peter Koler, kapitán hradov Šášov a Revište. V kvitancii vydanéj pre zástupcov mesta Kremnica vtedy Koler uviedol,

35 *Magyar történelmi okmánytár, a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból I. 1441–1538*, ed. M. Hatvani, Pest 1857, č. 3, s. 3–5 (MNL OL DF 276 218). K obsahu zmluvy stručne D. HAAS KIANIČKA, *Grófi banskej a mincovej komory*, s. 433. Staršie bádanie zmluvu označovalo jednoducho ako prenájom banského desiatku, prenájom komorského desiatku, alebo daň za komorské desiatky. Franz Xaver KRONES, *Die böhmischen Söldner im östlichen Oberungarn während der ersten Periode ihrer geschichtlichen Bedeutung (1440–1458)*, Programm des kaiserl. königl. Gymnasiums in Graz, 1862, s. 7; P. TÓTH-SZABÓ, *A cseh-huszita*, s. 234; Mikuláš MIŠÍK, *Husiti na Slovensku*, Banská Bystrica 1928, s. 135.

že ide o spoločnú platbu (*summa taxarum*) Kremnice a ostatných banských miest.³⁶ Doklady z rokov 1451 a 1456 môžu naznačovať, že spoločne platená daň v tom čase mohla tvoriť ustálenú a využívanú formu poberania finančných príjmov.

Časovo blízku obdobu k nájomnej zmluve na Kremnickú komoru tvorí ďalší dokument, vydaný 13. mája 1451. Ján Jiskra prenajal na jeden rok za 5000 zlatých florénov svojmu kapitánovi vo Veľkej Ide Pavlovi Modrerovi a bývalému košickému richtárovi Augustínovi Grenitzerovi právo na razbu mincí v Košickej komore. Jiskra súčasne obidvoch vymenoval za správcov (grófov) Košickej komory.³⁷ Naopak, nájomná zmluva na Kremnickú komoru o razbe vôbec nepojednáva. Komorský gróf pritom býval zodpovedný aj za činnosť mincovne a razbu mincí, čo však mohli určovať osobitné ustanovenia. Celkové príjmy plynúce z Kremnickej komory do kráľovskej pokladne boli aj z uvedeného dôvodu niekoľkonásobne vyššie.³⁸

Na jeseň v roku 1451 porazil Ján Jiskra Jána Huňadyho v bitke pri Lučenci, historio-
grafiou podrobne zdokumentovanej. Odpoveďou bol Huňadyho rýchly postup proti Jiskrovým pozíciám. Gubernátor začal obliehať Zvolenský zámok, pričom na jeho stranu prešiel Jošt z Kússova, kapitán na hrade Víglaš. Huňady pokračoval v ofenzíve a prenikol až ku Kremnici, ktorú tiež obliehal. Výsledkom jednaní bola mierová dohoda uzavretá 24. augusta 1452. Jiskrovi priniesla stratu mocenského a hospodárskeho zázemia v dovtedy nerealizovanom rozsahu. Za vyplatené odškodné sa zaviazal zbúrať viaceré *castella*, okrem iných aj blízky Svätý Kríž (dnes Žiar nad Hronom) a už spomínaný Hliník. Zostal mu príjem z tridsiatkov (v Košiciach, Kežmarku a pod.), ale prišiel o banské mestá, nekontroloval komorské majetky a nemohol menovať a potvrdzovať vo funkcii komorských grófov. Odklonil sa od neho aj Pavol Modrer, ktorý prešiel do služieb Jána Huňadyho. Ak by mal Jiskra s Modrerom spor, mali ich rozsúdiť uhorskí

36 Martin ŠTEFÁNIK, *Daňové povinnosti banského a mincového mesta Kremnica v stredoveku*, Historický časopis 61, 2013, s. 649; MNL OL DF 249 798.

37 *Hunyadiak kora X*, č. 143, s. 297–301. Slovenský preklad *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI*, č. 14, s. 47–49.

38 V roku 1453 mal tvoriť príjem Ladislava Pohrobka z Kremnickej komory (z urbury, zámeny kovov, razby mincí) 12 000 florénov. Údaj sa zdá byť spoľahlivý, pričom išlo o najvyšší príjem kráľa zo všetkých mincových komôr. Oszkár PAULINYI, *Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán*, A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve VI, 1936, s. 80–81; János M. BAK, *Monarchie im Wellental: Materielle Grundlagen des ungarischen Königtums im fünfzehnten Jahrhundert*, in: *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*, Sigmaringen 1987, s. 381; Márton GYÖNGYÖSSY, *Coinage and Financial Administration in Late Medieval Hungary (1387–1526)*, in: *The Economy of Medieval Hungary*, Leiden – Boston 2018, s. 302–304; D. HAAS KIANIČKA, *Kremnica – mesto klenotov*, s. 210–211.

preláti a baróni.³⁹ Zdá sa, že v nasledujúcich mesiacoch sa Ján Jiskra v regióne bankských miest ani nezdržoval.⁴⁰

Napriek okolnostiam, kontinuitu v správe okolitých hradov, na čele ktorých naďalej stáli Jiskrovi ľudia, odráža ďalší dlžobný úpis. Podľa obligácie vydanéj v Kremnici 6. decembra 1452 sa Peter Jung, označený len ako kremnický mešťan a dlžník, a spolu s ním aj jeho ručiteľ *Paulick von Korlow* zaviazali, že oni alebo ich dedičia do najbližšieho sviatku sv. Juraja (24. apríla 1453) splatia rytierovi Joštovi z Küssowa, kapitánovi na Víglaši, dlh 30 mariek rýdzeho striebra. Ak by tak neurobili, Jošt utrpí škodu a môže ich haniť zlými slovami dovtedy, kým mu dlh vyrovnajú a splatia. Pre lepšiu istotu Pavlík odovzdal Joštovi do zálohu svoj tretinový podiel z banskej dane („*meyn dritteyl, daz ich habe an der vrbar*“) v Banskej Štiavnici, Banskej Belej, Novej Bani a Pukanci. Peter Jung zálohoval Joštovi príjem zo svojich bankských mlynov. Ak by v uvedený deň nevyrovnali svoj záväzok, Jošt mohol zo zálohovej držby poberať príjmy. Vzhľadom k tomu, že Pavlík nemal pri sebe svoje pečatidlo, dlžobný úpis okrem Petra Junga overili pečaťami dvaja kremnickí prísazní mešťania.⁴¹ Je zaujímavé, že úpis nijako neoznačuje Pavlíkovu funkciu. Vzhľadom k predchádzajúcej nájomnej zmluve je pravdepodobné, že naďalej zastával úrad zvolenského kastelána. Tým možno vysvetliť príjmy z banskej dane, ktorými disponoval najpravdepodobnejšie preto, lebo prevzal časť právomocí po Jánovi Jiskrovi. Otázne je, ako interpretovať Pavlíkov tretinový podiel. Môžeme uvažovať, či disponoval iba tretinou z urbury, alebo celou banskou daňou, z ktorej vyčlenil do zálohu tretinu príjmov z uvedených štyroch bankských miest.

Účinkovanie Jána Jiskru ešte výraznejšie oslabilo a reálne prerušilo rozhodnutie nastupujúceho uhorského kráľa Ladislava. V dôsledku kráľovského dekrétu vydaného 29. januára 1453 bol Jiskra zbavený všetkých titulov a majetkov, ktoré mu udelila ešte kráľovná Alžbeta Luxemburská. Následne bol vykázaný z Uhorska.⁴² Až v tomto bode je možné hovoriť o prerušení pôvodnej úlohy Jiskru vo vzťahu k venným či vdovským majetkom. Po Jiskrovom odchode z Uhorska by bolo možné očakávať sťažnosti na jeho konanie. Doklady z tohto okruhu sú prekvapujúco skromné. Z oblasti bankských

39 P. TÓTH-SZABÓ, *A cseh-huszita*, s. 261–264; M. MATUNÁK, *Z dejín slobodného*, s. 355–357; D. HAAS KIANIČKA, *Grófi banskej a mincovej komory*, s. 434; P. MALINIÁK, *Jošt z Küssowa a Peter Koler*, s. 207. Znenie mierovej dohody v dvoch vyhotoveniach publikoval J. SZITNYAI, *A körmöczbányai békekötés*, č. 1–2, s. 604–612. K pobytu Huňadyho pri Kremnici Pál ENGEL, *Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446–1452)*, Századok 118, 1984, s. 986.

40 A. BUZINKAYOVÁ, *Písomnosti a kancelária*, s. 87.

41 MNL OL DL 63 160; *Justh család levéltára*, č. 155, s. 62–63. K splateniu dlhu nedošlo. V roku 1456 sa Peter Jung opäť zaviazal splatiť Joštovi a jeho dedičom 30 mariek v striebre. Pokiaľ by tak neurobil, mal mu odovzdať 60 mariek. O pôžičku sa ešte v roku 1476 súdili synovia oboch mužov. MNL OL DL 63 187, 63 261; *Justh család levéltára*, č. 189, s. 74; č. 282, s. 105–106.

42 *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*, eds. F. Döry – G. Bónis – V. Bácskai, Budapest 1976, s. 375–377; D. PAPAJK, *Ladislav Pohrobek*, s. 113–114.

miest poznáme iba jeden prípad. V januári 1453 nariadil Ladislav Pohrobok richtárovi a rade mesta Kremnice, aby vrátili vdove a dedičom po mešťanovi Henrichovi Münichovi obilný mlyn, ktorý Münichovcom násilím zabral ešte kremnický kapitán Haško a po ňom zabratý mlyn užíval Ján Jiskra.⁴³ Hoci podobných káuz mohlo byť viac, nie je známa spoločná sťažnosť banských miest na Jiskrove predchádzajúce konanie. Všeobecne možno konštatovať, že Jiskra rešpektoval samosprávu miest a ako protihodnotu za príjmy a pôžičky im udeľoval rôzne čiastkové privilégiá a úľavy. Niektoré spory, najmä kvôli obsadeným majetkom a plateniu mýta, sa prejavovali medzi mešťanmi a veliteľmi hradov na Šášove a Víглаši.⁴⁴

Ján Jiskra sa do Uhorska vrátil na žiadosť kráľa Ladislava Pohrobka v lete roku 1454. Jeho hlavnou úlohou bolo potlačiť rozmáhajúce sa bojové družiny bratříkov. Kvôli vplyvu huňadyovskej strany spočiatku nezískal späť predtým spravované majetky. S návratom boli preto spojené jednanie, počas ktorých rokoval o obnovení vplyvu a právomocí.⁴⁵ Vo vzťahu k banským mestám bol v tomto smere úspešný. Listom vydaným 4. júla 1455 v Kremnici informoval Jiskra všetky banské mestá, že panovník mu znovu udelil, milostivo zveril a daroval („*de novo contulit, dedit graciose et donavit*“) Kremnickú komoru s príslušenstvami a príjmami, ako aj s povolením ustanovovať komorských a banských úradníkov. Mestám oznámil, že za banského dozorcú a sudcu – štajgra (*scansor*) vymenoval Kristiána Ruschela, člena kremnickej mestskej rady.⁴⁶ Jiskra sa pritom tituloval tradične ako šarišský gróf, hoci táto funkcia nevystihovala jeho široké kompetencie. Charakteristiku pomerov dopĺňa ďalšie personálne obsadenie. Vo funkcii hornouhorskeho kapitána a následne zvolenského župana (vymenovaný panovníkom) vystupoval Pavol Modrer.⁴⁷ Nie je zrejmé, či županskú funkciu zastával už skôr, počas Jiskrovej neprítomnosti v Uhorsku. Účinkovanie Modrera môže naznačovať obnovenú spoluprácu s Jiskrom. Zároveň nemožno vylúčiť, že úrad župana s dosahom na výber daní a poplatkov mohol Pavlovi Modrerovi kompenzovať podlžnosti z predchádzajúceho obdobia.

Reálnu kontrolu nad komorskou správou dokumentuje ďalšia zo série pôžičiek. Podľa dlžobného úpisu vydaného 5. februára 1456 v Kremnici potvrdil Ján Jiskra, že richtári, prísažní a mešťania banských miest Kremnice, Banskej Štiavnice, Banskej

43 Mihály MATUNÁK, *Eredeti oklevelek a körmöczbányai püspöki malomról*, Történelmi Tár 30, 1907, č. 4, s. 324.

44 T. PÁLÓSFALVI, *Jan Jiskra és a felvidéki városok*, s. 38–39; P. MALINIAK, *Jošt z Küssowa a Peter Koler*, s. 209; MNL OL DL 63 593, 14 840.

45 J. ŠPIRKO, *Husiti, jskrovci a bratříci*, s. 90–92; D. PAPA JÍK, *Ladislav Pohrobek*, s. 152–153.

46 P. TÓTH-SZABÓ, *A cseh-huszita mozgalmak*, č. 56, s. 409 (MNL OL DF 234 690); M. MATUNÁK, *Z dejín slobodného*, s. 357–358.

47 MNL OL DL 84 932; Pál ENGEL, *Magyarország világi archonológiája 1301–1457 I*, Budapest 1996, s. 245; Richárd HORVÁTH, *Felső Részek kapitánysága a Mátyás-korban*, Századok 137, 2003, s. 952.

Bystrice, Novej Bane, Pukanca, Ľubietovej a Banskej Belej mu pre naliehavú potrebu poskytli 400 zlatých florénov v podobe platby pre šľachetných a slávnych mužov sídliačich v Teplici („*nobilibus ac famosis viris in Teplicze commorantibus*“). Jiskra sa zaviazal úplne splatiť svojim veriteľom sumu na najbližší sviatok sv. Michala (29. septembra), odložiac všetok podvod, ľstivosť a prefikanosť. Dlhnú sumu si mali veritelia vyzdvihnúť v Kremnickej komore. Ak by dovtedy Kremnickú komoru uhorský kráľ Jiskrovi odobral, potom mal uvedených 400 florénov Jiskra naďalej povinnosť odoslať veriteľom bez akéhokoľvek zdržiavania a výhovoriek.⁴⁸ Podobne, ako v uplynulých dohodách, poskytnutie peňažných prostriedkov nebolo viazané iba na spravovanie úradu, ale prekryvalo sa aj s osobnou zodpovednosťou. Pôžička súčasne osvetľuje prevádzku hradu Teplica (dnes Pustý hrad pri obci Sklené Teplice) zabezpečujúceho dohľad nad prístupovou cestou z Pohronia do Banskej Štiavnice. Malý hrad bez vlastného hospodárskeho zázemia bol podľa všetkého financovaný z externých zdrojov. Pod mužmi sídliačimi v Teplici si možno predstaviť Jiskrovu českú posádku. Naznačuje to aj nález kachlice s motívom heraldického leva, nájdený na hrade.⁴⁹ Prítomnosť hradu, o ktorom dovtedy chýbajú zmienky, možno vysvetliť rozmachom bratříkov a záujmom o posilňovanie obrany, nakoľko ešte podľa dohody z roku 1452 malo byť zbúrané blízke opevnenie v Hliníku. Treba dodať, že spojenie hradu Teplica s komorskou správou pretrvávalo aj po ukončení pôsobnosti Jána Jiskru. Kremnickým komorským grófom a kapitánom hradu Teplica bol neskôr Ondrej Modrer, syn vtedy už mrtveho Pavla Modrera.⁵⁰

Spoločenský vplyv Jána Jiskru po smrti Jána Huňadyho krátkodobo vzrástol. Dôvodom boli najmä očakávania jeho postupu proti bratříkom. V roku 1457 ustanovil kráľ Ladislav Pohrobok Jána Jiskru za kapitána Horného Uhorska, doslovne za kapitána horných krajov (*capitaneus partium superiorum*). Vo funkcii so širokou územnou pôsobnosťou a s novými možnosťami finančných zdrojov účinkoval súbežne s Jánom z Perína.⁵¹ Mladý uhorský a český kráľ však zakrátko zomrel, čím skončili primárne dôvody Jiskrovho pôsobenia v Uhorsku. Sledovanie jeho nasledujúcich aktivít už presahuje zameranie tohto príspevku.

48 J. KACHELMANN, *Geschichte der ungarischen Bergstädte III*, s. 64; A. BUZINKAYOVÁ, *Písomnosti a kancelária*, s. 88; Štátny archív v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Kremnica, fond Magistrát mesta Kremnice, sign. I. 18. 1. 12/13 (MNL OL DF 249 797). Vzhľadom na prekrytie datovacej formulky clonou býva obligácia datovaná do 5. februára aj 25. marca 1456. Za sprístupnenie fotokópie a spresnenie datovania ďakujem PhDr. Martinovi Štefánikovi, PhD.

49 Ján BELJAK – Martin BÓNA – Pavol MALINIÁK, *Hrad Teplica*, in: *Stredoveké hrady na strednom Pohroní*, Nitra 2021, s. 42, 52.

50 V roku 1463 si kremnický komorský gróf a teplický kapitán Ondrej Modrer od opáta v Hronskom Beňadiku prenajal rudný mlyn pri Pukanci. MNL OL DF 237 147; D. HAAS KIANIČKA, *Grófi banskej a mincovej komory*, s. 421, pozn. 10.

51 P. TÓTH-SZABÓ, *A cseh-huszita mozgalmak*, č. 63, s. 414–415; R. HORVÁTH, *Felső Rézsek kapitány-sága*, s. 933–935, 952.

Historická tradícia i moderné bádanie často prezentuje Jána Jiskru ako zadlženého kapitána žoldnierov. Niekoľkotisícové vojsko rozptýlené v regiónoch a početné hrady nesporne vytvárali tlak na prísun finančných prostriedkov, ktorý však Jiskra a jeho veliteľia spravidla dokázali zabezpečiť rozložením príjmov z rôznych zdrojov. K stabilným patrilo financovanie z formujúceho sa zväzu siedmich banských miest. Okrem samotných miest sa jednalo o pôžičky poskytované jednotlivými mešťanmi, ako aj o príjmy z Kremnickej komory. Tieto vzťahy zároveň dokumentujú previazanosť komorskej správy s mestskou samosprávou. Výskumy už dávnejšie identifikovali základ peňažných príjmov v podobe kráľovských daní, novoročných darov, mimoriadnych daní a nájomných zmlúv. Ukazuje sa, že v prípade Jána Jiskru nadobúdalo osobitný význam kontinuálne udeľovanie pôžičiek. Mestá a mešťanov mohlo pri ich poskytovaní motivovať nasmerovanie financií do obrany priľahlého regiónu, ako je to známe v prípade hradu Teplica. Zo zachovaných prameňov pritom nie je zrejmé, či Jiskra dlhy pravidelne splácal. Turbulentné mocenské pomery vyjadrovali opakujúce sa podmienky platieb v prípade Jiskrovej smrti, alebo jeho odchodu z funkcie. Zabezpečovanie pohľadávok za týchto okolností podporovali ručiteľia alebo veriteľia preberajúci záväzky. Azda preto naďalej obstojí povestné hodnotenie súčasníka, Eneasa Silvia Piccolominiho, podľa ktorého Jiskra nebol chamtivý a mal bližšie k márnotratnosti, ako k lakomstvu. Často mu preto chýbali peniaze. Neodporovalo to ďalšej charakteristike, keď Jiskru označil Piccolomini za príklad vytrvalosti a vernosti voči kráľovi Ladislavovi.⁵² Pokiaľ považujeme obhajobu nástupníckych práv Jiskrom za úspešnú, k čomu významne napomohli aj prostriedky od banských miest, je zároveň skutočnosťou, že táto etapa vývoja prosperitu mestám nepriniesla. Napokon treba dodať, že v hospodárskej oblasti financie predstavovali síce najvýznamnejšiu, ale iste nie jedinú komoditu. Iné formy výpomoci, prameňmi nie vždy zaznamenané, tvorili poskytované služby (napr. práce remeselníkov), suroviny a naturálie. Náš pohľad na hospodárske väzby Jána Jiskru s banskými mestami je preto nevyhnutne segmentálny, hoci odkrýva štruktúrovanejšie vzťahy.

52 M. RADY, *Jiskra, Hussitism and Slovakia*, s. 64; D. PAPAJÍK, *Ladislav Pohrobek*, s. 82; D. DVOŘÁKOVÁ, *Pod vládou ženy*, s. 205–207.

Autor | Author

Pavol Maliniak

Katedra histórie

Filozofická fakulta

Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

Slovenská republika

pavol.maliniak@umb.sk

ORCID: 0000-0001-5763-2090

Doc. PhDr. Pavol Maliniak, PhD. (* 1979) pôsobí na Katedre historie Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Venuje sa dejinám Slovenska a Uherska ve stredoveku s dôrazom na hrady, hradní panstvo, hospodárske a sociálne dejiny. Je autorem monografií *Človek a krajina Zvolenskej kotliny v stredoveku* (2009), *Čabradské panstvo v stredoveku* (2019) a skripta *Úvod do štúdia dejín stredovekých hradov* (2021). Je šéfredaktorem vedeckého časopisu *Acta historica Neosoliensia*.

Summary

The economic relations of Jan Jiskra of Brandýs with the association of seven mining (Central Slovak) towns have not been studied in detail so far, focusing on their typical forms and mechanism. Despite the progress in heuristics, the knowledge remains gaps, but allows to develop a qualitative level of knowledge instead of quantitative findings. Between 1442 and 1457 (with an interruption between 1452 and 1455), Jan Jiskra, under the original commission of Queen Elisabeth of Luxembourg as captain of the mining towns and later as chief captain to King Ladislaus the Great, administered the mining towns and other dowry estates in Hungary. The towns contributed to the financing of Jiskra's army and castles through regular taxes and donations, jointly paid taxes and loans. Another source of Jiskra's income was the lease of the Kremnica Chamber with income from mining tax ("urbura"), exchange of mined ore, and coinage. Jiskra appointed chamber counts, often associated with the Kremnica town government. The model of administration is approximated by the promissory note and lease agreement of the chamber count Peter Jung. Financial obligations in the event of Jiskra's death or absence were to be met by his military commanders. At the level of individual contacts, Jiskra was assisted with a series of loans by Pavol Modrer, formerly an advocatus ("richtár") in Kremnica, helped Jiskra with a series of loans. Modrer redirected his activities to Košice, but at the end of the period under study he held the position of mayor in Zvolen, with economic impact on the region. The mining towns in the Kremnica Chamber had a significant share in financing Jiskra's successful activities in the struggle for the succession to the Hungarian

throne. Because of this, the region, especially the Kremnica area, repeatedly became the scene of battles between the opposing sides. The towns therefore bore the economic and war burdens.

Ukázka působení a činnosti pražského arcibiskupství za arcibiskupa Zbyňka Berky z Dubé a Lipé

ANNA SYSLOVÁ

Abstrakt | Abstract

Příspěvek je sondou do církevních a náboženských poměrů přelomu 16. a 17. století z perspektivy pražského arcibiskupství prostřednictvím osoby desátého pražského arcibiskupa Zbyňka Berky z Dubé a Lipé (1551–1606). Je představeno arcibiskupovo rodinné zázemí, mocenské pozice nejbližších příbuzných a jeho cesta za církevními beneficií, která je zakončena rokem 1592 a získáním svatovojtěšského stolce. Následná stěžejní pasáž pojednává o Berkově rekatolizační činnosti a s ní spojené působení nunciů na pražském císařském dvoře. Článek nastiňuje složitou náboženskou situaci doby a způsoby aplikovaného rekatolizačního postupu, který se snaží interpretovat na základě rozboru arcibiskupské korespondence.

The paper is a probe into the ecclesiastical and religious conditions at the turn of the 16th and 17th centuries from the perspective of the Prague archbishopric through the person of the tenth archbishop of Prague, Zbyněk Berka of Dubá and Lipá (1551–1606). The archbishop's family background, the positions of power of his closest relatives and his journey towards ecclesiastical benefices, which ends in 1592 and the acquisition of the See of St. John, are presented. The subsequent key passage deals with Berke's recatholization activities and the associated nuncio at the imperial court in Prague. The article outlines the complex religious situation of the time and the methods of recatholization applied, which it tries to interpret on the basis of an analysis of the archbishop's correspondence.

Klíčová slova | Keywords

Zbyněk Berka z Dubé a Lipé (1551–1606); arcibiskup pražský; rekatolizace; Cesare Speciano; pražská diecézní synoda

Zbyněk Berka of Dubá and Lipá (1551–1606); Archbishop of Prague; recatholization; Cesare Speciano; Prague Diocesan Synod

Stav dosavadního bádání

Osobnosti desátého pražského arcibiskupa Zbyňka Berky z Dubé se dosud, s výjimkou několika konkrétněji zaměřených studií a obecných přehledů církevních dějin, nedostalo v české historiografii výraznější pozornosti. V obecnějším hledisku jsou při výzkumu působení pražského arcibiskupství a české náboženské situace na konci 16. století základním stavebním kamenem historiografická díla ze století 19. Jedná se o přehledy církevních dějin z pera Zikmunda Wintra,¹ Václava V. Tomka,² které o dané problematice pojednávají v souvislostech s dobovými událostmi, či o dílo Klementa Borového, který své *Dějiny diecése pražské*³ obohatil o medailonky pražských biskupů a arcibiskupů. Z novějších publikací obdobného rázu se jedná primárně o díla Václava Bůžka a Pavla Krále,⁴ Josefa Janáčka,⁵ Petra Matí⁶ či Jaroslava Pánka,⁷ které se zabývají především šlechtickou a panovnickou tematikou v době působení arcibiskupa Berky. Další cennou doplňující literaturu zajišťují díla Jiřího Mikulce,⁸ Petra Vorla⁹ či Zdeňka V. Davida,¹⁰ které pomáhají osvětlit náboženskou praxi přelomu 16. a 17. století.

Kromě již zmíněného krátkého medailonku u Klementa Borového nemá Zbyněk Berka takřka žádnou literaturu, která by byla věnovaná čistě jeho osobě. Světlé výjimky tvoří články Václava Bartůňka, Antonína Podlahy, Jana Sedláka a Čenka Zírta. In-

1 Zikmund WINTER, *Život církevní v Čechách. Kulturně-historický obraz z XV. a XVI. století. Sv. 1*, Praha 1895.

2 Václav Vladivoj Tomek, *Dějepis města Prahy. Díl XII*, Praha 1901.

3 Klement Borový, *Dějiny diecése pražské*, Praha 1874.

4 Václav Bůžek a kol. *Věk urozených, Šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha – Litomyšl 2002; idem a kol., *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty*, Praha 2010.

5 Josef Janáček, *Rudolf II. a jeho doba*, Praha 1987.

6 Petr Matí, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004.

7 Jaroslav Pánek, *Poslední Rožmberkové. Velmoži české renesance*, Praha 1989.

8 Jiří Mikulec, *Církev a společnost raného novověku v Čechách a na Moravě*, Praha 2013.

9 Petr Vorel, *Velké dějiny země Koruny české. Svazek VII. 1526–1618*, Praha 2005.

10 Zdeněk V. David, *Nalezení střední cesty: liberální výzva utrakvistů Římu a Lutherovi. Studie a prameny k dějinám myšlení v českých zemích*, Praha 2012.

formacemi nejobsáhlejší z nich je Bartůňkův článek *Probošt Zbyněk Berka z Dubé*¹¹ podávající ucelený obraz o jeho životě před získáním arcibiskupského úřadu. Následná léta Zbyňkova působení mapuje na základě archivních konceptů arcibiskupské korespondence Antonín Podlaha, který se ve svém článku *Z prvních let činnosti arcibiskupa pražského Zbyňka Berky z Dubé*¹² zaměřuje především na korespondenci s císařskou kanceláří z let 1593–1597. Zbývající dva autoři se zabývají Berkovou osobou na sklonku jeho života, rokem 1605, kdy svolal pražskou diecézní synodu reagující na ustanovení tridentského koncilu a zavádějící jeho reformy v Českém království.¹³

Pramenná základna k tomuto tématu se jeví jako poměrně bohatá, ač do velké míry stále neprobádaná. Výjimkou jsou např. edice Aleny Pazderové, která zpracovala korespondenci Cesara Speciana,¹⁴ někdejšího papežského nuncia na pražském císařském dvoře, či vybrané edice zápisů ze sněmů zemských.¹⁵ Důležitým svědectvím tehdejších poměrů je „*Synodus Archi-Dioecesana Pragensis...*“, který roku 1605 nechal Zbyněk Berka sepsat jako soupis zavedených synodních ustanovení po vzoru tridentského koncilu.¹⁶ Klíčovým je bezpochyby archiv pražského arcibiskupství, který skýtá dosud needitovanou korespondenci pražských arcibiskupů, Zbyňka Berky u Dubé nevyjímaje.

Rodinné zázemí arcibiskupa Zbyňka Berky

Zbyněk Berka z Dubé byl synem Kateřiny Haugvicové z Biskupic a Zdeňka Berky z Dubé, který byl nejvyšším sudím a tajným radou, komorníkem, nejvyšším podkoním Viléma IV. knížete bavorského a hejtmanem Chrudimského kraje.¹⁷ Měl šest sourozenců (tři sestry a tři bratry).¹⁸ Jeho nejstarší sestrou byla roku 1545 narozená Johana,

11 Václav BARTŮŇEK, *Probošt Zbyněk Berka z Dubé*, in: 900 let litoměřické kapituly, Praha 1959, s. 72–85.

12 Antonín PODLAHA, *Z prvních let činnosti arcibiskupa pražského Zbyňka Berky z Dubé*, Sborník Historického kroužku 6, 1905, č. 1, s. 1–5; idem, *Z prvních let činnosti arcibiskupa pražského Zbyňka Berky z Dubé* (pokračování a dokončení), Sborník Historického kroužku 6, 1905, č. 2, s. 108–113.

13 Jan SEDLÁK, *Některá zvláštní ustanovení pražské synody z r. 1605*, Časopis katolického duchovenstva 10, 1890, s. 606–613; Čeněk ZÍBRT, *Synoda r. 1605 proti pověrám*, Český lid 26, 1926, č. 5, s. 176–178.

14 *Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592–1628. Tomus I. Epistulae et acta Caesaris Speciani 1592–1598. Pars I–V*, ed. Alena Pazderová, Prae 2016.

15 *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu VIII. 1592–1594*, ed. František Dvorský, Praha 1895; *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu IX. 1595–1599*, ed. František Dvorský, Praha 1897; *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu X. 1600–1602*, ed. František Dvorský, Praha 1900.

16 Zbyněk BERKA Z DUBÉ A LIPÉ, *Synodus Archi-Dioecesana Pragensis: habita ab Illustrissimo & Reverendissimo Domino Domino Sbigneo Berka Dei et Apostolice Sedis Gratia Aarchi-episcopo Pragensi, et Principe, Legato nato &c. Pragae: Typis Nigranianis*, Praha 1605. Srov. *Dokumenty tridentského koncilu: latinský text a překlad do češtiny*, přel. Ignác Antonín Hrdina, Praha 2015.

17 Jaroslav MACEK, *950 let litoměřické kapituly*, Kostelní Vydří 2007, s. 83.

18 *Ottův slovník naučný III*, Praha 1890, s. 817–818.

kteřá se 29. června 1563 provdala za dvorského maršálka Českého království, prezidenta apelačního soudu a budoucího nejvyššího hofmistra Ladislava II. Popela z Lobkovic,¹⁹ s nímž měla mj. syna Zdeňka Vojtěcha, prvního knížete z Lobkovic, prvního vladaře domu lobkovického a nejvyššího kancléře Království českého, který byl „hlavou“ sílícího katolického křídla přelomu 16. a 17. století.²⁰

Ačkoli je Zbyněk Berka často označován za druhorozeného syna (pravděpodobně kvůli zasvěcení pro církevní kariéru, které nebylo pro prvorozené syny typické), narodil se jako prvorozený mužský potomek roku 1551. Druhorozeným synem (ačkoli kvůli Zbyňkově církevní kariéře i zdědění rodinného majetku často zaměňovaným za prvorozeného) byl Václav Berka z Dubé narozený roku 1554, který od mládí působil ve službách habsburského rodu.²¹ Roku 1574 se stal krajským hejtmanem na Chrudimsku,²² působil jako císařský rada, mezi léty 1589 a 1597 byl nejvyšším maršálkem dvoru královského,²³ polním maršálkem zemské hotovosti (se kterou vytáhl za Zbyňkovy finanční podpory v srpnu roku 1594 do Uher proti Turkům)²⁴, komorníkem Království českého, mezi léty 1597–1599 působil jako nejvyšší sudí dvorský a na samém sklonku 16. století zastával úřad nejvyššího komořího. Kromě těchto úřadů se také zúčastnil několika důležitých výprav a kromě již zmíněného tureckého tažení jel kupříkladu jako zástupce císaře Rudolfa II. na křtiny dcery polského krále Zikmunda III. a Anny Habsburské roku 1593.²⁵

Ke Zbyňkovu arcibiskupskému působení měl nejbliže jeho nejmladší bratr Ladislav, který se narodil kolem roku 1560 a prošel přísnou (pravděpodobně španělskou) výchovou, která ovlivnila jeho pozdější radikální kroky i pevné katolické přesvědčení.²⁶

19 Pavel JUŘÍK, *Lobkowiczové. Popel jsem a popel budu*, Praha 2017, s. 31.

20 Marie MŽYKOVÁ – Petr MAŠEK – Stanislav KASÍK, *Lobkowiczové. Dějiny a genealogie rodu*, České Budějovice 2002, s. 119–128.

21 Václav LETOŠNÍK, *Poselství Václava Berky z Dubé na Rychmburce k polskému dvoru 1593. Příspěvek k polským dějinám*, in: *Z dějin východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi k šedesátým narozeninám*, edd. Miloš Weingart – Josef Dobiáš – Milada Paulová, Praha 1928, s. 293–314.

22 P. MAŤA, *Svět české aristokracie*, s. 806.

23 *Ottův slovník naučný III*, s. 818.

24 Tuto skutečnost dokládá především korespondence arcibiskupa Zbyňka ze srpna 1594, kdy sám agituje za Václavovu hodnost polního maršálka a později mu pomáhá s řešením záležitostí spojených s tažením (např. vyplacení žoldu Václavovu „vojenskému lidu“). Více srov. *Sněmy české VIII*, s. 611, 640–642.

25 Více srov. V. LETOŠNÍK, *Poselství Václava Berky z Dubé*, s. 299–313.

26 Informaci o Ladislavově španělské výchově podává pouze V. BŮŽEK a kol, *Společnost českých zemí v raném novověku*, s. 542.

Jeho kariéra začala roku 1583, kdy zastával úřad zemského komorníka Království českého a také se začal angažovat jako stoupenec a jeden z hlavních představitelů radikálního „španělského“ katolického křídla.²⁷ Po patnácti letech působení u pražského dvora jej císař Rudolf II. jmenoval nejvyšším zemským komorníkem Moravského markrabství a roku 1603 povýšil na moravského zemského hejtmana.²⁸

Toto rodinné zázemí, kontakty a příbuzenské vazby zajišťovaly budoucímu arcibiskupovi slibné pole působnosti opírající se o vlivné příbuzné, zaujímající významné posty v české i moravské politice, i o věhlas jednoho z nejstarších šlechtických rodů v českých zemích.

Doba dospívání, studií a začátek kariéry (1551–1592)

Dětská léta strávil budoucí arcibiskup společně se sourozenci na rodném rychmburském panství a jak již bylo zmíněno, i přestože byl prvorozeným synem, byl již v mládí předurčen pro církevní dráhu.²⁹ Ve čtrnácti až patnácti letech byl tak poslán za vzděláním na jezuitské koleje do Prahy a posléze do Olomouce,³⁰ kde začal být připravován na budoucí církevní kariéru. Od českých jezuitů odešel před rokem 1570,³¹ neboť už roku 1569 byl zapsán jako student na jezuitské univerzitě ve švábském Dillingenu z níž odešel na univerzitu v Krakově, kde absolvoval předepsané trienium (tříleté období)³² a získal licenciát teologie v bohosloví³³ s titulem *baccalaureus formatus*, po jehož získání se na čas vrátil do vlasti. Poté pobýval v bavorském Ingolstadtu, kde dosáhl dalšího z akademických grantů, doktorátu teologie a kanonického práva. Kroky mladého bohoslovce s tzv. nižším svěcením se v následujících měsících ubíraly do Říma. V létě 1573 arcivévoda Ferdinand Tyrolský vyhověl Zbyňkově žádosti o vydání pasu a doporučujícího listu ke kurii a kardinálům, čímž se mu otevřely dveře do Věčného města, kam odcestoval především aby si doplnil vzdělání, připravil se na život du-

27 P. VOREL, *Velké dějiny země Koruny české VII*, s. 406–407.

28 V tomto úřadě se po krátké době dvakrát vystřídal s Karlem I. z Lichtenštejna. Marie KOLDINSKÁ – Petr MAŤA (edd.), *Deník rudolfinského dvořana. Adama mladšího z Valdštejna (1602–1633)*, Praha 1997, s. 81–82.

29 Předurčení prvorozeného syna pro církevní službu je poměrně neobvyklým jevem. Dostupná literatura ani prameny neuvádí „zákulisní“ informace pro toto rozhodnutí. Můžeme se tak pouze domnívat, zda šlo např. o vymodleného potomka nebo dítě vyléčené ze závažné nemoci, kterému byla z těchto důvodů přiřknuta církevní dráha jako vzdání díky za jeho narození či vyléčení.

30 *Ottův slovník naučný III*, s. 818.

31 Jezuitská kolej s gymnáziem působila v Olomouci od roku 1566, kdy bylo Zbyňkovi patnáct let. Dá se tak předpokládat, že na ni nastoupil kolem tohoto data a stal se tak jedním z jejích prvních studentů. Jeho věk při nástupu na pražskou jezuitskou kolej ani doba jeho pobytu nejsou známy. Srov. Kateřina BOBKOVÁ – VALENTOVÁ, *Každodenní život učitele a žáka jezuitského gymnázia*, Praha 2006, s. 58.

32 V. BARTŮNĚK, *Probošt Zbyňek Berka z Dubé*, s. 73.

33 *Ottův slovník naučný III*, s. 818.

chovního, navázal důležité kontakty a v neposlední řadě dosáhl kněžského svěcení, které se tam s největší pravděpodobností uskutečnilo ještě roku 1574.³⁴

Právě rokem 1574 započala Zbyňkova „sbírka“ duchovních hodností a ještě 5. června téhož roku (za stálého pobytu v Římě³⁵) byl císařem Maxmiliánem II. jmenován vyšehradským proboštem.³⁶ Od poloviny 70. let se jeho jméno začalo objevovat v souvislosti s poměrně bohatou olomouckou kapitulou, v níž byl nejprve kanovníkem,³⁷ od roku 1577 proboštem³⁸ a ve které se dvakrát (ač neúspěšně) pokusil uspět v boji o uprázdněný stolec olomouckého biskupa.³⁹ Kromě těchto úřadů byl od roku 1577 členem pražské metropolitní kapituly, o rok později se stal apoštolským protonotářem a papež Řehoř XIII. jej jmenoval svým komořím.

Od konce 70. let 16. století začal růst Berkův vĕhlas i mimo země české – kromě Čech a Moravy byl znám v Bavorsku i v Polsku a ani Řím jej nepokládal za neznámou osobu, což mu napomohlo k získání dalších, tentokrát zahraničních a lukrativnějších, beneficíí.⁴⁰ Roku 1581 mu bylo rýnským falckrabětem Vilémem propůjčeno proboštvství v Alttöttingu⁴¹ a jen o rok později byl papežem Řehořem XIII. ustanoven kanovníkem a proboštem kapituly řezenské, kde mu byla na pět let propůjčena správa řezenského biskupství za nezletilého Filipa Viléma, syna vévody Viléma V. Bavorského.⁴² V polovině 80. let se Zbyňkovi povedlo uspět také v kapitule salcburské, která se stala jeho

34 V. BARTŮŇEK, *Probošt Zbyněk Berka z Dubé*, s. 73. Nejde o plně ověřitelnou informaci, objevují se i domněnky, že ke kněžskému svěcení došlo v Praze rukou arcibiskupa Antonína Bruse z Mohelnice. Srov. Milan BUBEN, *Encyklopedie českých a moravských sídelních biskupů*, Praha 2000, s. 31.

35 V. BARTŮŇEK, *Probošt Zbyněk Berka z Dubé*, s. 73.

36 Zbyněk na Vyšehradě nikdy nesídlil, a tak mu arcibiskup Martin Medek ustanovil zástupce – vikáře, který za něj měl obstarávat duchovní správu a rozhodovat při obsazování duchovních – srov. Eduard HEROLD – Viktor OLÍVA, *Vyšehrad*, Praha 1894, s. 190. I tak se Zbyněk snažil angažovat v osudech kapituly a ihned z kraje svého působení pro ni vindikoval Sedlčany směnou za Prachatice a patrně z vlastního nákladu dal přestavět presbytář vyšehradského kostela. Z této doby mj. také pochází berkovský znak zkrížených ostrvů na klenbě onoho kostela, který tam nechal vymalovat tehdejší kapitulní děkan Altendorf – srov. V. BARTŮŇEK, *Probošt Zbyněk Berka z Dubé*, s. 73–74.

37 Jako olomoucký kanovník byl Zbyněk označován už roku 1574, ale s největší pravděpodobností se jím stal později, nejspíše 28. listopadu 1575, neboť až tehdy dostal výslovné povolení, že se může stát členem kolegia olomouckých kapitulárů – srov. ibidem, s. 74.

38 O Zbyňkově zvolení svědčí listina z 13. srpna 1577 adresovaná papeži Řehořovi XIII. olomouckou kapitulou, která jej informuje o volbě – srov. Bohumil NAVRÁTIL, *Biskupství olomoucké 1576–1579 a volba Stanislava Pavlovského*, Praha 1909, s. 264.

39 Poprvé mezi léty 1575–1576, podruhé 1578–1579; srov. ibidem.

40 V. BARTŮŇEK, *Probošt Zbyněk Berka z Dubé*, s. 74.

41 *Ottův slovník naučný III*, s. 818.

42 Za Zbyňkovo dočasné spravování řezenského biskupství pravděpodobně mohly osobní styky jeho otce Zdeňka Berky, který byl nejvyšším podkoním Viléma IV. knížete bavorského – děda Viléma V. Bavorského. V. BARTŮŇEK, *Probošt Zbyněk Berka z Dubé*, s. 74.

nejbohatší prebendou a v kapitule ve Staré Boleslavi.⁴³ Od konce 80. let je jeho jméno spojováno s jeho posledním působištěm, a to s úřadem probošta ve zchudlé litoměřické kapitule.

Vzhledem k nemalému množství zastávaných beneficií užíval Zbyněk pomoci zástupců, kteří jej v některých úřadech zastupovali a byli jeho pravou rukou – kupříkladu v Litoměřicích se zdržoval jen zřídk a většinu času jej zastupoval komorník Jan Šatný (pro Zbyňkovo časté pobývání v Salcburku tam např. celý rok 1589 Šatný úřadoval sám jen na základě písemných instrukcí).⁴⁴

Tento kariérní postup spojený s působením ve více beneficiích do jisté míry determinovaly starosti o vlastní zabezpečení, neboť české zchudlé kapituly ho samy o sobě nebyly schopny uživit a zabezpečit, což je možná hlavní důvod pro cílení i na zahraniční úřady, které nutně nemusely být výrazem jeho ambicí, ale existenční nutností⁴⁵ (jako např. bohatá salzburská kapitula, které se později nechtěl vzdát ani jako pražský arcibiskup⁴⁶).

V poslední řadě mu toto působení přineslo věhlas ve středoevropské církevní organizaci a cennou praxi, díky které se ve správě vyšších církevních beneficií dokázal profilovat jako klidný a rozvážný duchovní i jako dobrý hospodář.⁴⁷

Situace arcibiskupství a nunciatury na pražském císařském dvoře

Doba Berkova působení v duchovní sféře je dobou, kdy se důsledky evropské reformace rozšířily téměř po celé Evropě, ale zároveň také obdobím, kdy se papežství vymaňuje ze španělského vlivu, upevňuje své postavení v Itálii a hlásá razantnější postup protireformační politiky. V rámci té věnovala kurie zvýšenou pozornost nunciaturám u evropských panovnických dvorů jako jednomu z nástrojů pro prosazování kuriální politiky (především vnitrocírkevní reformy a potlačování sílícího protestantismu). „Vzorovou“ se stala obnovená nunciatura na císařském dvoře, která měla své specifické úkoly, pro něž se vybírali nejzkušenější a nejopatrnější diplomati.⁴⁸ Na jaře roku 1592

43 Srov. Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL (edd.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, s. 130; Johann E. SCHLENZ, *Geschichte des Probsteistiftes St. Stephan in Leitmeritz*, Prag 1933, s. 144.

44 V. BARTŮNĚK, *Probošt Zbyněk Berka z Dubé*, s. 72–85.

45 V. BŮŽEK – P. KRÁL (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 130–132.

46 *Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592–1628. Pars II*, s. 657–661.

47 V. BARTŮNĚK, *Probošt Zbyněk Berka z Dubé*, s. 77–79.

48 Prvořadý důraz se na pražskou nunciaturu kladl především proto, že Čechy byly ohniskem reformačního hnutí, které mělo navíc legální ukotvení. Kromě toho se na Prahu jako na sídlo císařského dvora upíraly zraky celé Evropy. Zdejší nuncius se tak měl zaměřit primárně na českou situaci, zabránit „reformační infekci“ a z Čech udělat vzor pro ostatní země říše. Alena PAZDEROVÁ, *Instrukce pražského nuncia Caetaniho pro jeho nástupce Speciana*, in: Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. Dr. Zdeňky Hledíkové, Praha 1998, s. 352–353; eadem, *Projekt edičního zpracování korespondence Cesare Speciana, papežského nuncia na císařském dvoře v letech 1592–1598*, in: *Paginae historiae. Sborník Národního archivu*, Praha 2006, s. 668.

byl tímto nunciem jmenován čelný představitel katolické restaurace z okruhu Karla Boromejského, Cesare Speciano, někdejší nuncius v Madridu.⁴⁹ Ač zkušený, tak středoevropských poměrů patrně příliš neznalý Speciano obdržel 5. května 1592 paapežskou instrukci obsahující popis situace v jednotlivých habsburských zemích, jeho povinnosti a úkoly na císařském dvoře.⁵⁰ O praktických věcech a náboženských poměrech byl důkladně spraven svým předchůdcem v tomto úřadě Camillem Caetanem, který pro počáteční působení svého nástupce sepsal podle vlastních zkušeností a poznatků detailní zprávu líčící aktuální situaci v říši. V obsáhlém, blíže nedatovaném dopise⁵¹ Caetani sepsal náboženskou situaci panující v habsburské monarchii se speciálním důrazem na dění v českých zemích, které byly vzhledem k přesunutí císařského dvora do Prahy a specifickým podmínkám pro legitimní postavení husitství nejdůležitějším článkem v prosazování kuriální politiky. Sám Caetani upozorňuje, že „nunciatura na císařském dvoře vyžaduje zvláštní pozornost a opatrnost“ a v rámci „českého problému“ apeluje především na vyřešení stále trvající (více jak dvouleté) sedisvakance pražského arcibiskupského stolce,⁵² během které byl řádný katolický život udržován prakticky pouze díky fungování jezuitských kolejí. Během té doby došlo ke zhoršení stavu na farách patřících arcibiskupství, byl zredukován počet katolických bohoslužeb, církevních úkonů i kněžstva, které často inklinovalo k odchýlkám od pravověrné víry. Potřebu zvolení nového arcibiskupa jen umocňovaly české specifické podmínky, jelikož nunciovo slovo nemělo ve vnitrocírkevních záležitostech (bez arcibiskupské záštity) prakticky žádnou váhu a pravomoci ve věcech církevních a duchovních byly rozděleny (podle officia církve pražské) mezi arcibiskupa a administrátora husitské konsistoře.⁵³

Instrukce odráží dobu, do které (pár měsíců po Specianově nástupu) nastoupil i Zbyněk Berka coby hlava katolické církve v Čechách. Jeho nástupu na konci roku 1592 předcházely mocenské i náboženské komplikace, které celý proces k nelibosti

49 Eadem, *Instrukce pražského nuncia Caetaniho*, s. 351–352.

50 *Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592–1628. Pars I*, s. 1–27.

51 Nejednalo se čistě o Caetanovy myšlenky, ale o původní český rekatolizační program vypracovaný nunciem G. F. Bonhominim v 80. letech, který se zatím nedařilo plnit (především kvůli častému střídání nunciů, kteří se během pár měsíců svého působení u císařského dvora nestihli plně zorientovat ve složitých náboženských poměrech ani navázat důležité kontakty) a který tak Caetani pouze revidoval a doplnil do něj své postřehy a náměty – srov. *ibidem*, s. 427–474.

52 O volbu nového arcibiskupa se zasazoval již dva dny po smrti arcibiskupa Martina Medka z Mohelnice tehdejší nuncius na císařském dvoře Alfonzo Visconte. Ačkoli byla záhy po Medkově smrti známa jména kandidátů na uprázdněný stolec (kladský probošt Kryštof Kirmeser, řezenský probošt a salcburský kanovník Zbyněk Berka z Dubé a Jiří Popel z Lobkovic), jednání se začala odkládat, a i přes Visconteho časté stížnosti do Říma na císařovu nečinnost v otázce pražského arcibiskupství se volba nakonec protáhla na téměř celé tři roky. Josef MATOUŠEK, *Kurie a boj o konsistoř podoboji za administrátora Rezka*, *Český časopis historický* 37, 1931, č. 1–2, s. 255–256.

53 A. PAZDEROVÁ, *Instrukce pražského nuncia Caetaniho*, s. 354–355.

Speciana i kurie protahovaly. Sám nuncius si od července do prosince 1592 stěžoval v minimálně šesti dopisech adresovaných do Říma na neustálé oddalování arcibiskupské volby, která zpomalovala jeho činnost i jednání s utrakvisty.⁵⁴ Největšími průtahy byla tzv. lobkovická aféra, při níž se Jiří Popel z Lobkovic snažil uplatnit své vysoké ambice,⁵⁵ a především rozsáhlé prověřování, kvůli kterému musel Speciano odeslat veškeré listiny týkající se favorizovaného kandidáta Berky do Říma, kde měly být náležitě prozkoumány. Během procesu bylo zjištěno,⁵⁶ že jeho rodiče údajně zemřeli jako husiti a že sám Berka měl se svými sourozenci v mládí přijímat pod obojí způsobou a bez předchozí zpovědi.⁵⁷ Ačkoli nebyl pochyb, že nyní byl vysokým prelátem pod jednou, toto znepokojující zjištění listem z Říma 30. 1. 1593⁵⁸ opět pozastavilo už takřka dokonanou arcibiskupskou volbu a i přes Berkovy stížnosti⁵⁹ a Specianovy listy do Říma orodující za urychlení celé situace došla papežská konfirmace až v říjnu 1593.⁶⁰

Rekatolizační činnost pražského arcibiskupství a papežských nunciů u císařského dvora

Úspěšným obsazením svatovojtěžského stolce se Cesaru Specianovi povedlo splnit stěžejní úkol pro počátek své zdárné nunciatury u císařského dvora. Pro jeho ostatní úkoly byla klíčová spolupráce s novým arcibiskupem, který spolu se svým novým úřadem do jisté míry přebíral postup římské protireformační činnosti. Zbyňkovi byly sděleny instrukce papeže Klementa VIII. i Camilla Caetana, přičemž byly vytyčeny tři hlavní body. Bezprostředně po volbě se měla uskutečnit generální vizitace země, kterou měl arcibiskupa pověřit sám papež. Poté by měl arcibiskup svolat synodu, která by v Českém království přijala závěry tridentského koncilu a zavedla římské officium. Třetím úkolem bylo zajistit vybudování pražské katolické univerzity, která by byla protiváhou Univerzitě Karlově představující epicentrum utrakvismu a šíření jeho

54 *Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592–1628. Pars I*, s. 76–78, 130–135, 147–152, 226–230, 242–247, 314–317.

55 Srov. Alena PAZDEROVÁ, *Lobkovická aféra a papežský nuncius Cesare Speciano*, in: *Inter laurum et olivam. Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica*. 1–2/2002. Z pomocných věd historických 16, Praha 2007, s. 731–743.

56 Některé zdroje místo informačního procesu uvádí „informace ze soukromých zdrojů“, srov. Z. V. DAVID, *Nalezení střední cesty*, s. 417.

57 Toto tvrzení však nebylo nikdy potvrzeno, stejně jako údajný hrob jeho matky v Týnském chrámu (Josef MATOUŠEK, *Kurie a boj o konsistoř*, s. 270–271).

58 *Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592–1628. Pars II*, s. 525–527.

59 Např. listina Cesare Speciana do Říma z 21. 6. 1593 píšíci o nespokojenosti Zbyňka Berky s průtahy. *Ibidem*, s. 778–781.

60 Petr DOLEŽAL, *Papežský nuncius Casare Speciano a Čechy na počátku jeho působení v Praze*, diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 1991, s. 38–41.

myšlenek.⁶¹ Mezi další Specianovy úkoly patřilo zprostředkování financí z Říma na pomoc proti tureckému nebezpečí⁶² a eliminace vlivu protestantů na císařském dvoře a ve vrcholných úřadech.⁶³

V rámci těchto úkolů vypracoval Speciano s Berkou dva plány postupu proti nekatolíkům. První plán, označovaný jako *Formula promissionis*, spočíval na jejich vzájemné spolupráci a jeho cílem bylo nashromáždit co nejvíce podpisů od nekatolických kněží, kteří se tím mimo jiné měli zavázat k podrobení se pražskému arcibiskupovi.⁶⁴ Jak dokládá dopis z 30. srpna 1592,⁶⁵ Speciano začal s přípravami již rok předem, kdy informoval papeže Klementa VIII. o svém postupu při plánování návratu nekatolických kněží do lůna katolické církve. Ve spolupráci s jezuitou byla nekatolickým kněžím za prohlášení věrnosti římské církvi slíbena peněžní odměna čtyř až šesti zlatých měsíčně, což je mělo přimět k loajalitě a časem je naplno přivést k pravověrné víře. Dne 10. února 1593 se uskutečnilo jednání arcibiskupa s katolickou konsistoří o situaci konzervativních (tradičních) utrakvistů,⁶⁶ reformě dolní konsistoře, škol a university, na němž bylo nakonec rozhodnuto o vyhnání nekatolických kněží, kteří listinu nepodepíší.⁶⁷ I přes úspěšný začátek a nashromáždění celkem 49 podpisů⁶⁸ (včetně podpisu administrátora pod obojí Fabiána Rezka z Gelspachu⁶⁹) však byla tato iniciativa záhy degradována císařovou nečinností vůči požadavkům na vyhoštění „nejhorších“ kněží, neochotou dvora k podpoře, papežovým odmítavým postojem k celé záležitosti i obecnou neochotou k finančním příspěvkům, které byly pro úspěšné dokonání plánu takřka klíčové.⁷⁰

V téže době se Zbyněk Berka snažil i o vlastní zásah proti nekatolíkům, stejně jako o ukotvení své nově nabyté pozice. Jeho aktivita spočívala v zesílení arcibiskupské moci, a to i v otázce postavení dolní konsistoře, v jejímž čele stál administrátor dosazovaný císařem. Dolní konsistoř byla ve vztahu k arcibiskupství poměrně autonomním celkem, v jehož jurisdikci byly veškeré záležitosti týkající se církve pod obojí. Konsistoř

61 A. PAZDEROVÁ, *Instrukce pražského nuncia Caetaniho*, s. 356.

62 Více srov. eadem, *Ve stínu příprav na válku s Turky. Příspěvek k počátkům Specianovy nunciatury v Praze roku 1592*, in: Pocta Josefu Kollmannovi, Praha 2002, s. 237–252.

63 Eadem, *Instrukce pražského nuncia Caetaniho*, s. 352.

64 V případě stále trvající sedisvakance pražského arcibiskupského stolce mělo jít o podrobení se nunciu u císařského dvora a pražské kapitule – srov. J. MATOUŠEK, *Kurie a boj o konsistoř*, s. 252–253.

65 *Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592–1628. Pars I*, s. 180–182.

66 V odborné literatuře občas označovaných jako staroutrakvisté či husité. Z. V. DAVID, *Nalezení střední cesty*. S. 17–20.

67 P. DOLEŽAL, *Papežský nuncius Casare Speciano*, s. 40–51.

68 Pravděpodobně z celkového počtu 51 až 52 podpisů, o čemž se Cesare Speciano zmiňuje ve svém listu ke kurii z 9. března 1593 – ibidem, s. 40–51.

69 Více srov. J. MATOUŠEK, *Kurie a boj o konsistoř*, s. 252–285.

70 P. DOLEŽAL, *Papežský nuncius Casare Speciano*, s. 40–51.

tak, vzhledem k poměru katolíků a nekatolíků ve společnosti, ovládala většinu farností.⁷¹ V souladu s Caetanovou instrukcí měla být arcibiskupovi podřízena cenzura, s ní spojené vyhlášení zakázaných knih a dohled nad tiskem kalendářů, z nichž mělo dojít k odebrání svátku Jana Husa a Jeronýma Pražského.⁷² Dále se arcibiskup v návaznosti na Caetana zasazoval o zřízení tří katolických far v Praze,⁷³ o opravy kancionálů i o úpravu práv nekatolických měst, kterým mělo být odňato právo zamítat katolíkům udělení měšťanských práv.⁷⁴

Berka na Specianovy instrukce navázal také v uvádění náboženských řádů. Sám Speciani se ve svých listech do Říma zmiňoval o vyslání a příchodu dominikánů do Čech v srpnu 1592.⁷⁵ Z Berkovy iniciativy se roku 1596 dala do pohybu další jednání, tentokrát o uvedení zcela nového řádu do Čech, řádu kapucínů.⁷⁶ Ta byla dovršena na konci května 1599, kdy došlo v Římě ke schválení jejich vyslání.⁷⁷ Spolu s příchodem dvanácti členů řádu v čele se sv. Vavřincem z Brindisi bylo rozhodnuto i o stavbě kapucínského konventu v blízkosti Pražského hradu, s jehož stavbou se začalo v květnu následujícího roku.⁷⁸ Během dvou let došlo k dostavění kláštera a vysvěcení tamějšího kostela Panny Marie Andělské, které provedl sám arcibiskup.⁷⁹

Berkovým významným činem bylo svolání pražské diecézní synody, která po více jak padesáti letech v Českém království oficiálně vyhlásila ustanovení tridentského

71 *Sněmy české VIII*, s. 195–196; A. PAZDEROVÁ, *Instrukce pražského nuncia Caetaniho*, s. 359.

72 Ještě roku 1593 došlo k podřízení cenzury pražskému arcibiskupovi – srov. A. PODLAHA, *Z prvních let činnosti arcibiskupa pražského Zbyňka Berky z Dubé*, s. 111–112.

73 Kromě jediné existující u sv. Víta měly být zřízeny fary u sv. Jakuba, u Panny Marie Sněžné a u sv. Tomáše. *Sněmy české VIII*, s. 196.

74 *Ibidem*, s. 195–196.

75 *Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592–1628. Pars I*, s. 125–127, 145–147.

76 O uvedení kapucínského řádu do Čech se neúspěšně pokoušel už Antonín Brus z Mohelnice. Marek BRČÁK, *Působení kapucínského řádu v Čechách a na Moravě 1599–1783*, Praha 2022, s. 116.

77 O vyslání kapucínů do Čech arcibiskup Zbyněk Berka nejprve intervenoval u kardinálů Paraviciniho a Pierbenedittiho, kteří o daném záměru informovali Svatého otce. Vzhledem ke kladnému postoji Klementa VIII. byl zavolán generální prokurátor kapucínského řádu Jeroným Gerradoni z Castelferreti, který se záměrem souhlasil, stejně jako generální vikář Jeroným Stefani. 28.5. 1599 byla mise (v souladu s řádovými konstitucemi) schválena i generální kapitulou řádu. Zbyněk Berka byl o kladném vyřízení vyrozuměn dopisem z 19.6. 1599. Marek BRČÁK, *Působení kapucínského řádu v Čechách a na Moravě 1599–1783*, Praha 2022, s. 117. Ve stejné době byla uzavřena také jednání o uvedení kapucínů na Moravu pod záštitou nového olomouckého biskupa Františka kardinála z Dietrichštejna. Marek BRČÁK, *Působení kapucínského řádu v Čechách a na Moravě*, s. 133–134.

78 Zbyněk Berka byl spolu s císařským radou Arnoštem z Mollartu jedním z nejtědřejších donátorů stavby i kapucínského řádu – *ibidem*, s. 124–125. Srov. František TISCHER, *Uvedení kapucínského řádu do Čech okolo roku 1600*, Praha 1907. O uvedení kapucínského řádu na Moravu se o čtyři roky později zasadil Zbyňkův bratr Ladislav spolu s olomouckým biskupem a kardinálem Františkem z Dietrichštejna – srov. Michal TEJČEK, *Kapucíni v Brně v 17.–18. století*, in: Brno v minulosti a dnes. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě Brna XVIII, Brno 2005, s. 145–200.

79 M. BRČÁK, *Působení kapucínského řádu v Čechách a na Moravě*, s. 130.

koncilu. Synoda konající se od 28. do 30. září 1605 se uskutečnila na základě papežské listiny ze 14.10. 1604, v níž sám papež žádal o její svolání⁸⁰ a jejím cílem bylo obnovit kázeň lidu i duchovenstva a zbavit lid zlovyků a pověr.⁸¹ Podrobně zavedla vše, co se vzhledem k tehdejšímu poměru jevílo jako příhodné a účelné k povznesení katolické víry a kázně, čímž se stala velmi důležitou pro náboženský život v Čechách.⁸² Díky již zmíněnému Synodu,⁸³ který nechal Zbyněk Berka tisknout a pod pokutou šesti tolarů přikázal jeho pořízení všem duchovním, se dodnes zachovala ustanovení v původním znění. Hlavními tématy byla ustanovení pro kněze a jejich farnosti, ustanovení o slavení svátků a věci, které synoda zapovídala. Tato nařízení do velké míry korespondovala s tridentskými, navíc byly přidány věci specifické pro českou oblast, jako byly např. pověry, které během let splynuly s náboženskou praxí.⁸⁴

Archiv pražského arcibiskupství, příklady pramenů a korespondence

Zatím stál mimo pozornost Berkův osobní přístup k rekatolizaci, který se pokusím přiblížit na několika příkladech z jeho korespondence uložené v archivu pražského arcibiskupství. Její tematickou šíři lze rozdělit na tři okruhy – listiny informačního charakteru, korespondence s městy (poddanými) a korespondence se šlechtou.

Mezi listinami informačního charakteru nalezneme papežská breve a supliky, obecná nařízení, vyhlášky či formální korespondenci vedenou vysoce postavenými duchovními. Jednou z nejstarších listin je Berkovo osvědčení od papeže Řehoře XIII. z 24. června 1582 o získání licenciátu z teologie, většina pak pochází z 90. let 16. století. Kromě již zmíněné listiny Klementa VIII., která se týkala svolání synody z října 1604 se jedná např. o odsouzení chybných kněze Benedikta, děkana v Kutné Hoře, a jeho bludného učení o svátostech, křtu a rozhřešení, které šířil patrně pod vlivem Ulricha Zwingliho a novokřtěnců,⁸⁵ nebo o „krátké instrukce pro faráře v arcidiecézi pražské ohledně udělování svátosti pokání“⁸⁶ představující základní uvedení, jak má vypadat řádná zpověď. Mezi další listinami lze nalézt mnohé gratulace a oznámení o zvolení

80 Národní archiv, Archiv pražského arcibiskupství (NA, APA), č. kart. 2002b, Sg. C 103/1, inv. č. 3286, č. listiny 156, 14.10.1604. O svolání synody se již pokoušeli Berkovi předchůdci, ale česká situace nebyla tehdy natolik stabilní, aby se mohlo přistoupit k takto závažnému kroku.

81 Václav Vladivoj Tomek, *Dějepis města Prahy. Díl XII.* s. 422.

82 J. SEDLÁK, *Některá zvláštní ustanovení pražské synody z r. 1605*, s. 612.

83 Z. BERKA Z DUBÉ A LIPÉ, *Synodus Archi-Dioecesis Pragensis*.

84 Ibidem, s. 29–30. Více o pověrách v Synodu srov. Čeněk ZÍBRT, *Synoda r. 1605 proti pověrám*, in: *Český lid* 26, 1926, č. 5, s. 176–177.

85 NA, APA, č. listiny 59, 1595.

86 *Brevi instructio pro parochis, in archiepiscopatu Pragensi, circa administrationem Sacramenti Poenitentiae*; ibidem, č. listiny 123, 1598.

biskupů a arcibiskupů.⁸⁷

Dalším, nejhojněji zastoupeným typem písemností, je korespondence s českými městy. Ta se týká především místních farářů, které Zbyněk Berka shledal podezřelými ze šíření novot ve víře a odklonu od pravověrné katolické víry. Nejlépe zmapovaná je situace ve městě Brandýse nad Labem v roce 1597, kde kázal kněz Václav Hradištský, který byl „*pro některá svá provinění, kterých se dopustil z mladosti a nerozumu na arcibiskupův rozkaz uvězněn v šatlavním vězení na Hradčanech*“. Arch obsahuje dopis Václava Hradištského z 11. května 1597,⁸⁸ který prosí o milost a vyznání svých chyb a hříchů, ke kterým se dobrovolně, skrze konfesi svou, přiznal⁸⁹ a šest přímluvných listů za jeho propuštění od cechů, purkmistra a obecních starších města Brandýsa datované většinou k 13. květnu toho roku.⁹⁰ Dalším typem tohoto druhu písemností jsou uvedení (a žádosti o uvedení) do duchovního stavu, konfirmace nových farářů,⁹¹ pohledávky od berníků (např. za nesplacené resty z předešlého roku z panství roudnického a špitálského⁹²), nebo osobní žádosti prostých obyvatel, např. prosba vdovy Anny Skalické z Hlaupětína (dnes pražský Hloubětín) ohledně prominutí splácení úroků,⁹³ kterou se arcibiskup zabýval ze svého úřadu velmistra řádu křižovníků s červenou hvězdou, kterému obec Hloubětín patřila.

Třetím typem je korespondence vedená mezi arcibiskupem a šlechtou. Jedná se jak o formální korespondenci (např. pozvání na svatbu Jáchyma Kaplíře ze Sulevic s pannou Dorotou Arnoštkovou ze Štokova⁹⁴), tak o neformální stížnosti a spory. Korespondence odhaluje např. spory se Zdeslavem Kaplířem ze Sulevic, který byl kvůli svému faráři Janu Litzovi na jaře roku 1603 Berkou pohnán před zemský soud.⁹⁵ Následný Kaplířův dopis z 22. dubna téhož roku ukazuje další úskalí jejich sporu, mimo jiné ohledně kostela v Benešově Újezdě a působení kněžích pod obojí na Kaplířově panství.⁹⁶ Unikátním je tzv. „dobový skandál“, kterým se stal Berkův spor s dcerou

87 Např. Berkova gratulace Františku kardinálovi z Dietrichštejna ke zvolení olomouckým biskupem z roku 1599 (ibidem, č. listiny 142, 21. 5. 1599) nebo několik listin informujících o zvolení vratislavského biskupa Bonaventury z konce roku 1596 (ibidem, č. listiny 116, 6. 12. 1596; č. listiny 118, 7. 12. 1596).

88 Ibidem, č. listiny 90, 11. 5. 1597.

89 „*Ačkoliv velikého účinku dotčený kněz Václav proti V. M. K. z mladosti a nerozumu svého se dopustil, však že jest se v témž účinku dobrovolně an od žádného k tomu mučen nebyl, skrze konfesi svou přiznal...*“ – ibidem, č. listiny 88, s.d.

90 Ibidem, č. listiny 88, s. d.; 91, 13. 5. 1597; 93, 13. 5. 1597; 94, 13. 5. 1597; 98, s. d.; 99, s. d.

91 Ibidem, č. listiny 154, 17. 4. 1601; 147, s.d.

92 Ibidem, č. listiny neuvedeno, s. d.

93 Ibidem, č. listiny neuvedeno, s. d.

94 Ibidem, č. listiny neuvedeno, s. d.

95 Ibidem, č. listiny 157, jaro 1603.

96 Ibidem, č. listiny 174, 22. 4. 1603.

Kryštofa z Lobkovic, Marii Valdštejskou z Lobkovic, ohledně udělení dispenzu pro její svatbu s Henikem z Valdštejna, který arcibiskup odmítl udělit, neboť vyšlo najevo, že Henik byl tajným luteránem. Spor gradoval svatbou provedenou nekatolickým knězem a Berkovým popřením její právoplatnosti, načež ji „... v nepřítomnosti ... mezi jinou řečí svou zjevně promluvil ... že ona Marie Valdštejská není žádná pořádná manželka Henika z Valdštejna než kuběna a dítky z nich obou zplozené, že pořádní nejsou a nebudou než pancharti, kterýmižto slovy, totiž, že ty dítky, které ona Marie Valdštejská s Henikem z Valdštejna, manželem svým, ploditi bude, pořádní nebudou, než pancharti. Tak jest on, Zbyněk Berka, ji na její dobré cti nevinně nařkl“.⁹⁷ Spor se vystupňoval roku 1598 až na pohnání arcibiskupa od Marie Valdštejské před zemský soud pro nářek cti. Vzhledem k tomu, že by arcibiskupovo stanutí před světským soudem bylo nanejvýš skandální, snažil se o klidné vyřízení celé záležitosti i císař Rudolf I. I tak se ale vše řešilo několik dalších měsíců, až nakonec na začátku roku 1600 po mnohých odkladech, dohodách i ústupcích Marie svůj pŕuhon zrušila.⁹⁸

Z Berkova počínání někdy vystupuje na povrch jeho občasná prudká povaha (někdy až radikální) i přílišná zbrkllost či naopak netečnost. Není tomu jinak ani při sporech s papežskými nuncií (kteří si na jeho povahu nejednou stěžovali⁹⁹) nebo s českou šlechtou. Kromě nastíněných sporů měl např. opakované neshody i s Petrem Vokem z Rožmberka kvůli obsazování farností.¹⁰⁰

Představené písemnosti ve zkratce ilustrují, čím se zabývala arcibiskupská kancelář za Berkova působení v jejím čele. Jak je patrné, v archivu zůstala uložena primárně příchozí pošta. Berkovy odpovědi se mezi dochovanými archiváliemi vyskytují jen po málu.

Závěr

Při celkovém zhodnocení Zbyňkovy osoby v úřadu pražského arcibiskupa nelze opomenout těžkou dobu, v níž se se nacházela katolická církev a ve které se snažil prosazovat své záměry. Narodil se v době, kdy se na evropském dějinném poli stala hlavním tématem šířící se německá reformace proniknuvší i do střední Evropy a opakovaně byl svoláván tridentský koncil, na němž se Ferdinand I. snažil o klidné vyřeše-

97 Ibidem, č. listiny neuvedeno, s. d.

98 Vojtěch Jaromír NOVÁČEK, *Spor o nářek cti mezi Marií Valdštejskou z Lobkovic a pražským arcibiskupem 1596–1600*, in: Věstník Královské české společnosti nauk 1, 1905, s. 1–22.

99 Například dopis nuncia Speciana z prosince 1597 do Říma, ve kterém si stěžuje na arcibiskupovu nestálost, nespolehlivost a potřebu stálého pobízení k vyřešení aktuálního problému – srov. ibidem, s. 17.

100 J. PÁNEK, *Poslední Rožmberkové*, s. 289–290.

ní české (ale i říšské) nestabilní náboženské situace.¹⁰¹ Okolnosti těchto let radikálně ovlivnily náboženské prostředí a napjatou situaci (nejen) v českých zemích, ale i osud Zbyňka Berky z Dubé, který se ve svých jedenačtyřiceti letech stal pražským arcibiskupem.¹⁰² Jak bylo nastíněno, doba jeho episkopátu byla dobou, kdy byl procentuální podíl katolíků ve společnosti menšinový. Jmenování Zbyňka, příslušníka jednoho ze staročeských panských rodů, bylo tak už samo o sobě jednou z mírnějších podob rekatolizace.¹⁰³

Studie vycházející z diplomové práce¹⁰⁴ si kladla za cíl upozornit na poměrně opomíjenou osobu pražského arcibiskupa Zbyňka Berky z Dubé a Lipé a na jeho činnost v roli nejvyššího duchovního pražské arcidiecéze a schopného diplomata s evropským rozhledem. Představeny jsou jeho rodinné vazby, vzdělání, působení v různých církevních úřadech ve střední Evropě a primárně doba jeho působení v čele katolické církve v Čechách. Jsou načrtnuty hlavní momenty jeho rekatolizační činnosti, objasněna spolupráce s papežskými nuncií i složitosti doby, ve které působil. Pouze okrajově byla nastíněna neutěšená finanční situace pražského arcibiskupství, působení náboženských řádů, podíl arcibiskupství (a nunciatury) na tureckém tažení na podzim roku 1594 i Berkova pozice v čele řádu křížovníků s červenou hvězdou, které by si samy o sobě zasluhovaly větší pozornost.

Autorka | Author

Anna Syslová

Katolická teologická fakulta

Univerzita Karlova

syslova@ktf.cuni.cz

Mgr. Anna Syslová (* 1998) vystudovala bakalářský studijní program Historické vědy v letech 2017–2020 a následně v letech 2020–2022 navazující magisterský studijní program se zaměřením na církevní a obecné dějiny na Katolické teologické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Od října 2022 je na téže fakultě doktorandkou oboru Cír-

101 Více srov. František KAVKA – Anna SKÝBOVÁ, *Husitský epilog na koncilu tridentském a původní koncepcie habsburské rekatolizace Čech*, Praha 1969.

102 J. MIKULEC a kol., *Církev a společnost*, s. 60–63.

103 P. VOREL, *Velké dějiny*, s. 395–396.

104 Anna SYSLOVÁ, „*My Zbyněk, z Boží milosti arcibiskup pražský, stolice svaté apoštolské legát, jeho milosti římského císaře rada nejvyšší, mistr křížovníků s červenou hvězdou...*“ *Aneb život pražského arcibiskupa doby rudolfínské*, diplomová práce, Katolická teologická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2022.

kevní a obecné dějiny. Tématem její disertační práce je osoba pražského arcibiskupa Zbyňka Berky z Dubé a Lipé (1551–1606).

•41

Summary

The paper outlines the life and activities of Archbishop Zbyněk Berka of Dubá and Lipá and the complexity of the period in which he served as the head of the Czech Catholic Church. The introduction discusses the family background and activities of his brothers Václav and Ladislav as well as his nephew Zdeněk Vojtěch Popel of Lobkovice, who served in high provincial and court offices and were close to Zbyněk's later archiepiscopal activities. The paper briefly deals with the period of the future archbishop's studies and his subsequent work in ecclesiastical offices in the Czech Kingdom and beyond. It culminates in 1592, when Zbyněk Berka took the archbishop's chair in Prague, thus becoming the head of the Catholic Church in Bohemia. The text attempts to reflect on the period in the context of the Prague archbishopric and its recatholization activities, which became (with the support of papal nuncio and Jesuits) the main focus on Berka's episcopate. An illustrative example is the characterization and brief analysis of the archbishop's correspondence stored in the archives of the Archbishopric of Prague.

Fulnecký klášter a nekatolická vrchnost: dynamika konfesijních vztahů v předbělohorském období

ZUZANA MACHÁČOVÁ

Abstrakt | Abstract

Studie rozebírá dynamiku vztahů mezi klášterem augustiniánů-kanovníků ve Fulneku a nekatolickou vrchností v předbělohorském období. Postupně se zabývá třemi výraznými osobnostmi z řad panstva a jejich vztahem ke klášteru: Husovým stoupencem Lackem I. z Kravař, utrakvistou Bernardem z Žerotína a členem Jednoty bratrské Janem II. starším Skrbenským z Hříšně. Studie mapuje postupnou radikalizaci jejich konfesijního střetávání s fulneckými augustiniány od opomíjení kanonie, přes spory v rovině vrchnostenské, až po vyhrocený náboženský konflikt.

The study analyses the dynamics of the relations between the Augustinian monastery in Fulnek and the non-Catholic hierarchy in the pre-White Mountain period. It deals successively with three prominent figures from the nobility and their relationship to the monastery: the follower of Hus, Lacke I. of Kravaře, the Utraquist Bernard of Žerotín and the member of the Unity of the Brethren, Jan II. the Elder Skrbensky of Hříšně. The study traces the gradual radicalisation of their confessional clash with the Augustinians of Fulnek, from the neglect of the canonry, through disputes at the level of the hierarchy, to an escalated religious conflict.

Klíčová slova | Keywords

augustiniáni-kanovníci; Fulnek; mezikonfesijní vztahy; klášter a vrchnost; řeholníci a společnost

Augustinian canons; Fulnek; interconfessional relations; monastery and superiors; friars and society

Klášter augustiniánů-kanovníků ve Fulneku založil 29. září 1389 Beneš III. z Kravař a Krumlova při farním kostele svatého Filipa a Jakuba.¹ Ten byl při té příležitosti olomouckým biskupem Mikulášem z Rýzmburka přeměněn na kostel konventní a po vzoru kláštera přsvěcen ve jménu Nejsvětější Trojice;² všechny farní majetky, práva a privilegia se přitom přenesly na kanonii a povinnosti faráře převzal probošt. Zakladatel do kláštera povolal devět kanovníků a jejich celkový počet se v roce 1407 ustálil na čtrnácti.³ Již několik desetiletí před jejich příchodem bylo možno Fulnecko označit za nábožensky dobře etablované prostředí a o jeho prosperitu se tehdy nejvíce zasadil Benešův bratr Drslav,⁴ po kterém Beneš panství převzal a na kterého založením kláštera navázal. Klášter přijal především úlohu nového, resp. posíleného centra zbožnosti fulnecké větve pánů z Kravař: probošt byl ustanoven hradním kaplanem a kanonie se zavázala k liturgickým úkonům za spásu duší zakladatele, jeho rodiny, předků, přátel a všech věrných.⁵ Kontinuitu s předchozím obdobím zajišťovala také poměrně bohatá testamentární činnost pánů z Kravař. Přinejmenším závěť fundátora bratra Drslava byla uložena klášteru v zakládací listině s dovětkem, že mají kanovníci v ní stanovenou liturgii vykonávat, „jako se až dosud děje.“⁶ Z toho usuzuji, že byla původně uložena předchozí farnosti, z níž se na klášter přenesla. Z řad členů zakladatelské rodiny do kláštera pak směřovaly zbožné nadace – kromě platů tímto způso-

1 Zemský archiv v Opavě (dále ZAO), f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 8, sign. A1a.

2 Ibidem, inv. č. 52, sign. F14, kart. 2; Potvrzovací listina: ibidem, inv. č. 9, sign. A1b.

3 O nadace, umožňující toto personální navýšení, se zasloužili Benešův bratr Lacek (I.) z Kravař a Helfštýna a Benešova manželka Anežka z Kravař a Lukova. Lacek klášteru v rámci bohatého nadání daroval k věčnému záduší vesnice Bílov a Starou ves, Anežka z Kravař založila chudobinec, jehož správcem učinila probošta kláštera, a při jeho rozšíření roku 1407 nadala klášter ročním platem ve výši patnácti hřiven, aby mohl být počet členů kláštera doplněn o poslední osobu. Tehdy se počet bratří ustálil na čtrnácti.

K Lackově nadaci viz Moravský zemský archiv v Brně (dále MZA), f. Bočkova sbírka, inv. č. 4985; *Pozůstatky knih zemského práva knížectví opavského 2/1*, ed. J. Kapras, Praha 1908, č. 56, s. 28.

K Anežčině nadání: *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae* (dále CDM) XIII, ed. V. Brandl, Brno 1897, č. 470, s. 505–506; ZAO, f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 10, sign. H1.

4 Měl vliv především na posílení významu již zmíněného farního kostela a zbožnosti na venkově. Farní kostel pod sebou zastřešoval filiální kostel ve vesnici Jerlochovicích, který byl navíc sám o sobě dostatečně silnou institucí na to, aby mu bylo uděleno sto dní odpustků na každý mariánský svátek. CDM XV, ed. B. Bretholz, Brno 1903, č. 203, s. 175.

5 Jmenovitě Benešovy manželky a všech dědiců, Benešova otce Drslava I., matky Alžběty a jeho bratrů, strýce Ješka, Ješkovy manželky a dědiců. ZAO, f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 8, sign. A1a.

6 „*vel ut hactenus est peractum*“, ZAO, Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 8, sig. A1a.

bem obdržel celkem pět vesnic,⁷ ve kterých pak vystupoval v roli vrchnosti. Jeho význam tak tkvěl i v postavení správního a duchovního centra pro blízké okolí Fulneka. Nutno dodat, že šlo o podstatnou většinu majetků, které kanonie v předbělohorské době získala. Při založení bylo také počítáno s bezprostředním vlivem kláštera na město: kanovníci měli uloženu povinnost živit rektora školy⁸ a probošt byl ustanoven správcem chudobince, založeného roku 1400 fundátorovou manželkou Anežkou.⁹ Historik Václav Štěpán navrhuje také interpretaci, že se páni z Kravař přivedením augustiniánů-kanovníků do Fulneka vědomě zasadili o šíření tzv. *devotio moderna* na zdejších panstvích,¹⁰ žádná z listin, včetně té zakládací, však úsilí o reformu náboženského života poddaných a snahu ji propojit s reformovanou zbožností řádu nenaznačuje. Formulace, týkající se spásy duší, jsou omezeny pouze na rod a jeho nejužší klientelu. Za primární motivaci při zakládacím aktu proto považují výlučně podporu vlastní rodové zbožnosti. Po konečném navýšení členů kláštera v roce 1407¹¹ prameny téměř utichají; do vyměření fulnecké větve rodu v roce 1434 se lze setkat již pouze s ojedinělou listinou, ve které majitel panství vystupuje jako pouhý potvrzovatel úmluv s malým významem pro religiozitu rodu jako takového.¹² Tento útlum naznačuje úpadek zájmu vrchnosti o kanonii, zapříčiněný změnou jejího vyznání a celkového náboženského klimatu; vymezené časové období totiž koreluje s dobou, kdy panství vlastnila prohusitsky orientovaná vrchnost. Nejvýraznější osobností byl přitom pan Lacek (I.) z Kravař, přední stoupenec mistra Jana Husa na Moravě.

Události, spojené s Husovým působením, se staly katalyzátorem pro zásadní proměnu vztahů ve společnosti. Byla do nich vnesena nová složka: otázka konfesijních rozdílů. Studie, zaměřující se na vztah kláštera a (ne)katolické vrchnosti ve Fulneku, je lokální mikrosondou do napjatých poměrů před a během stavovského povstání z let 1618–1620. Pro lepší zhodnocení typičnosti či naopak atypičnosti situace se nabízí

7 Klášter do počátku 15. století získal tyto vesnice: Od fundátora Beneše na záduší Děrné a Jílovec (Gilowecz), od jeho bratra Lacka (I.) z Kravař rovněž na záduší Bílov a Starou ves. Se svolením opavského vévody Přemka byl od olomouckého biskupa Lacka z Kravař koupěn Pustějov (německy Petrovice) a klášter měl určitou vazbu i na vesnici Jerlochovice, protože zdejší kostel se stal filiálním pro farní kostel fulnecký ještě v době před založením kanonie a tyto vazby se po fundaci na klášter přenesly. (viz pozn. 4.) MZA, f. Bočkova sbírka, inv. č. 4985, 4987, 4988; *Pozůstatky knih zemského práva knížectví opavského 2/1*, č. 56, s. 28.

8 ZAO, f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 8, sign. A1a.

9 Ibidem, inv. č. 10, sign. H1; CDM XIII, ed. V. Brandl, Brno 1897, č. 470, s. 505–506; Adolf TUREK, *Fulnecko*, Brno 1940, s. 32.

10 Václav ŠTĚPÁN, *Založení augustiniánského kláštera v Prostějově r. 1391*, in: Prostějov a jeho místo v dějinách Moravy, Prostějov 1994, s. 150.

11 Srov. pozn. č. 3. ZAO, f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 10, sign. H1; CDM XIII, ed. V. Brandl, Brno 1897, č. 470, s. 505–506.

12 Jan VI. z Kravař a Jičina potvrzuje starší nadace: ZAO, f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 10, sign. H1.

širší srovnávací rovina s již badatelsky zpracovanými příspěvky k otázce konfesionalizace ve vztahu ke klášterům. Vzpomenout lze zejména výzkumy Jana Zdichynce¹³ či Petra Hrachovce¹⁴ ke kongregacím ve vedlejších korunních zemích, Oldřicha Chládky k augustiniánům-kanovníkům v Olomouci,¹⁵ Petra Hlaváčka k františkánům,¹⁶ Pavla Kůrky ke klášteru Na Slovanech,¹⁷ či studie, vyjadřující se k dějinám konfesijních sporů na panstvích obecně. Za zmínku stojí především práce Oldřicha Chládky,¹⁸ Jana Kiliána¹⁹ a Josefa Kadeřábka.²⁰ Pro širší kontext je možno čerpat také z četných příspěvků ve sborníku *Religious violence*,²¹ srovnání s celozemským vývojem pak nabízejí práce k dějinám Moravy,²² reformaci ve Slezsku,²³ či k celkovému kontextu náboženských poměrů v českých zemích. Mezi nimi např. příspěvky k Rudolfovu majestátu Jiřího

13 Jan ZDICHYNEC, *Klášter Osek v 16. století. Možnosti poznání cisterciáckého kláštera v době reformací*, Ústecký sborník historický 2005, s. 77–120; Jan ZDICHYNEC, *Konfessionsstreitigkeiten unter dem Mikroskop. Beispiele aus der Oberlausitz vor und nach 1600*, in: Petr Hrachovec – Gerd Schwerhoff – Winfried Müller – Martina Schattkowsky (eds.), *Reformation als Kommunikationsprozess, Böhmisches Kronländer und Sachsen*, Wien 2021, s. 511–538.

14 Petr HRACHOVEC – Jan ZDICHYNEC, *Landesherrliches Kirchenregiment und die Klöster während der kirchlichen Reformen. Die Klosterpolitik Ferdinands I. (1526–1564) und die Reformation in der Oberlausitz*, in: Gabriela Waş – Lucyna Harc (eds.), *Reformacja: między idea a realizacją. Aspekty europejskie, polskie, śląskie. Reformation: zwischen Idee und ihrer Umsetzung. Europäische, polnische und schlesische Aspekte*, Kraków 2019, s. 163–187.

15 Oldřich CHLÁDEK, *Kamenné srdce by se rozpuknouti mohlo: argumentace olomouckých augustiniánů kanovníků v boji za zachování svého kláštera (1617–1619)*, in: *Čtrnáct mučedníků pražských: vpád Pasovských a závěr vlády Rudolfa II.*, Praha 2014, s. 133–147.

16 Petr HLAVÁČEK, *The Franciscan Monastery in Kadaň. Das Franziskanerkloster in Kadaň*, Kadaň 2018; Petr HLAVÁČEK, *Lobkowiczové a františkáni v Kadani za časů evropských reformací a konfesionalizace*, in: *Proměny františkánské tradice: od teologie a filosofie ke kultuře a umění*, Praha 2019, s. 296–318.

17 Pavel B. KŮRKA, *Slovanský klášter mezi husitstvím a katolicismem. Dějiny klášterní komunity v letech 1419–1592*, in: *Emauzy, Benediktinský klášter Na Slovanech v srdci Prahy. Sborník statí věnovaných znovuotevření chrámu Panny Marie a sv. Jeronýma benediktinského kláštera Na Slovanech*, Praha 2007, s. 107–124.

18 Oldřich CHLÁDEK, *Kláštery v ohrožení. Spory o rušení českých a moravských klášterů starých řádů v předbělohorském období*, dizertační práce, Katolická teologická fakulta, Univerzita Karlova, Praha 2016.

19 Jan KILIÁN, *Bojo kostely, aneb kauzy údajného porušování Rudolfova majestátu v předbělohorských Čechách*, *Historický časopis* 66, 2018, č. 2, s. 241–269; Jan KILIÁN, *11. 12. 1617 – zboření kostela v Hrobu: na cestě k defenestraci*, Praha 2007.

20 Josef KADEŘÁBEK, *Nerovný boj o víru: páni z Martinic a rekatolizace města Slaný (1600–1665)*, Praha, Karolinum 2018.

21 Joachim BAHLCKE – Kateřina VALENTOVÁ – Jiří MIKULEC (eds.), *Religious violence, confessional conflicts and models for violence prevention in Central Europe (15th–18th centuries). Religiöse Gewalt, konfessionelle Konflikte und Modelle von Gewaltprävention in Mitteleuropa (15.–18. Jahrhundert)*, Praha 2017.

22 Josef VÁLKA, *Dějiny Moravy 1, 2*, Brno 1991, 1996.

23 Radek FUKALA, *Reformace ve Slezsku a na Opavsku*, Opava 2010; František JIRÁSKO, *Reformace a rekatolizace ve Slezsku a Kladsku v 16.–18. století*, Liberec 2018.

Justa²⁴ či k České konfesi Ferdinanda Hrejsy²⁵ a Jaroslava Pánka.²⁶ Další srovnávací rovinu poskytují badatelsky zpracované dějiny klášterů augustiniánů-kanovníků v českých zemích, mezi nimi např. klášterů v Třeboni²⁷ a Lanškrouně.²⁸

Na takto podrobnou komparaci sice v této studii není prostor, byla však předmětem mého dalšího bádání v diplomové práci²⁹ a bude dále rozšiřována v práci rigorózní. Studie samotná je koncipovaná především jako sonda do nevydaných rukopisných pramenů k dějinám fulneckého kláštera, kterým badatelé dosud nevěnovali mnoho pozornosti. Jejich vývoj do Bílé hory souhrnněji zpracoval pouze historik a archivář František Vácslav Peřinka,³⁰ ten se však z velké části zaměřil na prameny vydané, jeho přístup k nim nebyl vyčerpávající a postrádal kritičnost a přesah. Některá důležitá témata mu tak unikla, mezi ně se mj. řadí právě vztah kláštera s vrchnostenskou šlechtou. Časové vymezení mého bádání se s tím Peřinkovým překrývá, na jeho výzkum však reaguji. Jednak si kladu si za cíl překonat výše uvedené nedostatky a výzkum o fulneckých augustiniánech rozšířit a kontextualizovat, a jednak nabídnout nové možnosti výkladu jak již interpretovaných pramenů, tak, a to především, pramenů nevydaných, jimž dosud nevěnoval pozornost téměř nikdo – a pokud, pak je využil pouze jako doplnění bádání o šlechtě.

Pro účely komparace byly zvoleny tři výrazné osobnosti z různých šlechtických rodů: již zmiňovaný Lacek (I.) z Kravař (pánem na Fulneku mezi lety 1400–1415),³¹ Bernard z Žerotína (1512–1532)³² a poslední předbělohorský majitel panství Jan (II.) starší Skrbenský z Hříště (1604–1621).³³ Výběr není náhodný, naopak je podmíněn délkou vlády těchto rodů na Fulneku. V předbělohorském období byl vývoj velmi turbulentní a přesuny panství mezi majiteli časté, pouze tyto tři rody tak po sobě zanechaly

24 Jiří JUST, *9. 7. 1609 – Rudolfův Majestát: světla a stíny náboženské svobody*, Praha 2009.

25 Ferdinand HREJSA, *Česká konfese: Její vznik, podstata a dějiny*, Praha 1912.

26 Jaroslav PÁNEK (ed.), *Zápas o Českou konfesi*, Praha 1991.

27 Jaroslav KADLEC – Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Klášter augustiniánských kanovníků v Třeboni*, Praha 2004.

28 Pavel KRAFL – Dana STEHLÍKOVÁ – Petra MUTLOVÁ, *Řeholní kanovníci sv. Augustina v Lanškrouně: dějiny a diplomatář kláštera: The regular canons of St. Augustine in Lanškroun. The history and diplomatarium of the monastery*, Praha 2010.

29 Zuzana MACHÁČOVÁ, *Víra, lidé, peníze. Fulnecký klášter augustiniánů-kanovníků a vrchnost na přelomu středověku a raného novověku*, diplomová práce, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha 2023.

30 František Vácslav PEŘINKA, *Augustiniáni kanovníci ve Fulneku do války třicetileté*, Sborník historického kroužku 32, 1931, s. 28–34, 112–123, 201–225, 252–263.

31 A. TUREK, *Fulnecko*, s. 32.

32 *Ibidem*, s. 50, 54.

33 *Ibidem*, s. 79, 81.

výraznější stopu.³⁴ Jednotlivé osobnosti byly voleny na základě četnosti či významu jejich interakce s klášteřem tak, aby vypovídací hodnota byla co nejvyšší. Lacek z Kravař měl ke katolicismu postoj velmi ambivalentní, z horlivého podporovatele reformních hnutí v církvi přešel na pozici nejradikálnějšího stoupence mistra Jana Husa na Moravě a svými názory ovlivnil i další majitele Fulneka.³⁵ I přes tuto proměnu náboženského smýšlení u něj ale nenacházíme žádný náznak nepřátelství vůči klášteři. V případě Žerotínů jsme pak svědky sporů převážně majetkových, aniž by se do nich promítl fakt, že rod výrazně podporoval příliv nekatolíků na panství a že ve Fulneku založil bratrský sbor, alespoň podle pramenů z fondu klášterní provenience. Pokud situaci srovnáme s vyhocenými náboženskými spory za Jana (II.) Skrbenského, zjistíme, že se nacházíme na dvou zcela opačných pólech. Na počátku a na konci narůstajících konfesijních konfliktů, na pozici náboženské snášenlivosti mezi konfesemi, příznáčné pro pány z Kravař i pro utrakvisty Žerotíny, a na pozici náboženského útlaku, kam se vývoj překlápí až na samém sklonku předbělohorského vývoje za Skrbenských z Hříštlé, stoupenců Jednoty bratrské. Dynamika graduje od opomíjení kanonie přes spory v rovině vrchnostenské, obvyklé i pro vztahy klášterů s katolickou šlechtou, až k vyhocenému konfesijnímu konfliktu.

Poslední páni z Kravař na Fulneku, Lacek I. z Kravař a klášter

Jak již bylo naznačeno, prameny mezi lety 1407–1434 se téměř vytrácejí vlivem proměny konfesionality vrchnosti. Týká se to především Lacka I. z Kravař, který zásadně ovlivnil své následovníky svými prohusitskými postoji. Nejvíce působil na svého pravnuka Beneška, jehož poručníkem byl určen roku 1399 po smrti Jana (III.) z Kravař³⁶ a jehož majetek spravoval nejpozději do roku 1415.³⁷ Lackova osobnost je ale ambivalentnější, než by se na první pohled mohlo zdát. Zpočátku totiž horlivě podporoval reformní směry v církvi a s nimi i zakládání augustiniánských kanonií na rodových

34 S výjimkou Skrbenských měli téměř stoletou vládu: na pány z Kravař přešlo panství někdy mezi lety 1293–1324 a vrchností byli až do vymření v roce 1434, Žerotínové Fulnecko získali nejprve zástavou (1468) a nakonec koupí (1475) a drželi je až do roku 1540 a Skrbenští z Hříštlé koupili Fulnek roku 1584 a působili na panství do roku 1621.

35 Tématem okolností, příčin a důsledků změny Lackova konfesijního postoje se zabývá Václav Štěpán: Václav ŠTĚPÁN, *Osobnost Lacka z Kravař, část první: Lackův politický vzestup*, Časopis Matice moravské 110, 1991, č. 2, s. 217–237; Václav ŠTĚPÁN, *Osobnost Lacka z Kravař, část druhá: Na vrcholu politické dráhy*, Časopis Matice moravské 112, 1993, č. 1, s. 11–41.

36 V. ŠTĚPÁN, *Osobnost Lacka z Kravař, část druhá*, s. 12.

37 A. TUREK, *Fulnecko*, s. 33.

panstvích,³⁸ což bylo podle Václava Štěpána výrazem podpory augustiniánské *devotio moderna*. „Jestliže posléze přešel až na pozice husitského reformního hnutí, šlo v jeho případě o jasně vyvrcholení vývoje, započatého dávno před vystoupením M. Jana Husa.“³⁹ V době Lackova vzestupu je jeho vztah k církevní hierarchii veskrze pozitivní – věrně spolupracuje s olomouckým biskupem, zejména když se jím ke konci roku 1402 stává jeho stejnojmenný synovec Lacek (II.) z Kravař, a je mu nápomocen po politické i finanční stránce.⁴⁰ Přitom ani po seznámení s Husovými myšlenkami vůči církvi nevystupuje otevřeně nepřátelsky. Jedním z impulsů pro příklon k Husovi měla být mj. jeho zkušenost s hospodářskou obnovou olomouckého biskupství, kdy se přesvědčil o míře úpadku církve. Těsnější přimknutí k reformátorovi navíc koresponduje s převzetím úřadu nejvyššího purkrabí a královského hofmistra roku 1407 a s odchodem k pražskému dvoru krále Václava IV.⁴¹ Lacek pak vystupoval jako jeden z Husových nejvěrnějších přímluvců od jeho pohnání před soud arcibiskupem Zbyňkem Zajícem z Házmburka až do pohnutých let po událostech v Kostnici.⁴² Protest proti Husovu upálení ze září 1415 byl podle Václava Štěpána vrcholem jeho politické dráhy, Lacek však už neměl sílu ani čas v ní pokračovat. Zemřel rok po Husově upálení 15. července 1416.

Oproti tomu v době Lackovy fascinace hnutím *devotio moderna* klášter od šlechtice obdržel velmi štědrou nadaci, na jejímž základě k sobě kanovníci mohli přibrat ještě čtyři spolubratry nad původní počet osob, určený fundátorem. Lacek daroval klášteru vesnice Bílov a Starou ves s patronátním právem k věčnému záduší⁴³ ke spáse duší své a svých předků a fundoval kapli Panny Marie, umístěnou pravděpodobně

38 Byl jedním z ručitelů na zakládacích listinách k rodovým fundacím klášterů augustiniánů-kanovníků ve Fulneku (1389) a v Prostějově (1. 11. 1391). V posledně jmenované fundaci se Petr z Kravař a Plumlova objevil podle Václava Štěpána poprvé po boku Petra Strážnického z Kravař, jeho pozdějšího nástupce v postavení vůdce moravských husitů. V. ŠTĚPÁN, *Založení augustiniánského kláštera*, s. 151.

39 V. ŠTĚPÁN, *Osobnost Lacka z Kravař, část první*, s. 234.

40 K podílu Lacka (I.) na obnově olomouckého biskupství viz V. ŠTĚPÁN, *Osobnost Lacka z Kravař, část druhá*, s. 18–19.

41 K okolnostem, jež působily na Lackův příklon k Mistru Janu Husovi srov. ibidem, s. 21–23.

42 Působil při vzniku rozhodčího výboru krále, zavazujícího arcibiskupa ke zrušení klatby nad Husem, po jeho uvěznění svolal v roce 1415 sjezd devíti zástupců moravského panstva, od nichž byly iniciovány čtyři protestní listy. Dva z nich jsou dokladem společného postupu moravských a českých pánů, poslední byl vydán 2. 9. 1415. K tématu srov. V. ŠTĚPÁN, *Osobnost Lacka z Kravař, část druhá*.

43 *Pozůstatky knih zemského práva knížectví opavského 2/1*, č. 56, s. 28.

na hřbitově za hradbami města.⁴⁴ Přitom stanovil, že v ní má být každý den sloužena zpívaná mše „o matce buoži“⁴⁵ vždy jedním bratrem z konventu. Po tomto bohatém nadání z roku 1391⁴⁶ už o Lackově aktivitě ve vztahu ke kanonii nemáme další zprávy. Z výše uvedeného vyplývá, že byl v době nástupu husitství plně zaměstnán jeho podporou, a i proto si kláštera nevsímal. Na druhou stranu ale i v této době věnoval velkou péči fulneckému panství jako takovému,⁴⁷ proto se domnívám, že opomíjení kláštera bylo záměrné. Lackova štedrost k augustiniánům, projevovaná krátce po založení kanonie, přechází s proměnou konfesijní orientace v mlčení a nezájem.

Žerotínové, Bernard z Žerotína a klášter

Fulnecko-jičínská větev rodu pánů z Kravař vymřela v roce 1434 a do zakoupení panství Žerotíny v roce 1475 čelil region změti turbulentních přesunů mezi majiteli.⁴⁸ Fulnecko obdržel Jan z Žerotína nejprve zástavou od krále Jiřího z Poděbrad roku 1468 jakožto další purkrabství v opavské oblasti, které mělo Janovi kompenzovat ušlé zisky z předchozího purkrabského úřadu na Edelštejně po jeho dobytí poděbradovskou opozicí. Historik Petr Kozák touto interpretací odmítá závěry Adolfa Turka, hledajícího příčiny zástavy jen v narůstajících finančních těžkostech krále.⁴⁹ Poděbradovi synové Žerotínovi umožnili alodizaci zástavy již roku 1475 a postoupili mu i právo se rozhodnout, zda statek vloží v zemské desky opavské či moravské.⁵⁰ Tato doložka svědčí o problematickém kolísání Fulnecka mezi Moravou a Slezskem, které se později projevilo např. v konfliktech o louky v Pustějově. Problému jsem se podrobněji věnovala ve své diplomové práci.⁵¹

V době získání Fulnecka se Žerotínové hlásili k utrakvistu a poskytovali na panství

44 Lackovu fundaci ztotožňuji s kaplí Panny Marie na hřbitově za hradbami, zmiňovanou v papežském privilegii z roku 1473, na jehož základě v ní lze doložit existenci silného mariánského kultu: „ad Capellam eiusdem Beate Marie extra muros oppidi Fulneck [...] in cimiterium ecclesie capelle praedictae...“ Více k tomu: Z. MACHÁČOVÁ, *Víra, lidé, peníze*, s. 61–62. Je možné, že tato kaple byla později přestavěna a převěcena a je totožná s dnešní kaplí sv. Šebestiána a Rocha. ZAO, f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 17, sign. F5.

45 MZA, f. Bočkova sbírka, inv. č. 4987.

46 Ibidem; ZAO, f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 45, sign. F7, kart. 2.

47 A. TUREK, *Fulnecko*, s. 32–33.

48 Vystřídali se zde páni z Lukova, opavská knížata, Krumsínové z Lešan, Kostkové z Postupic a synové Jiřího z Poděbrad Viktorin, Jindřich starší, Jindřich mladší a Boček z Kunštátu a Poděbrad, jak je patrné z výsledků bádání Adolfa Turka, srov. A. TUREK, *Fulnecko*, s. 38–43.

49 Petr KOZÁK, *Vzestup rodu Žerotínů. Život a odkaz Jana staršího ze Žerotína a z Fulneka*, *Časopis Matice moravské* 124, 2005, č. 1, s. 50–53.

50 Ibidem, s. 58.

51 Z. MACHÁČOVÁ, *Víra, lidé, peníze*, s. 76–77, 119–127.

širokou toleranci nejen kališníkům, ale také valdenským a Jednotě bratrské,⁵² která ve městě někdy před rokem 1489 postavila bratrský sbor.⁵³ Ten byl přitom situován nápadně blízko augustiniánského kláštera. Jan z Žerotína také na panství přijímal náboženské migranty z Moldávie a valdenské z Branibor, kteří posléze s českými bratry splynuli.⁵⁴ I přes tuto silnou podporu nekatolíků však, alespoň podle údajů ve fondu klášterní proveniencie, nečinil výraznější příkoří ani augustiniánům, jejichž špitálu měl roku 1477 darovat ves Jerlochovice.⁵⁵ Tato shovívavost však ležela výhradně v rovině náboženské: pro dobu vlády Žerotínů nad Fulneckem nejsou v klášterním fondu dochovány stížnosti na příkoří kvůli konfesijní nesnášenlivosti, klášter však s vrchností spory měl, a poměrně četné. Jejich povaha však ležela jinde – v pozemkových a vrchnostensko-správních vztazích. Zájem rodu, soustředěný především na podporu podnikání,⁵⁶ zcela převyšoval jeho konfesijní zaměření. Platí to jak o nabyvateli Fulneka Janovi, tak o jeho synovi Bernardovi, který na otcovu aktivitu plynule navázal.

Asi nejvýraznějším konfliktem kanonie se Žerotíny se stal mezi lety 1518–1520⁵⁷ spor o uzurpaci vrchnostenského práva nad klášterem či klášterními vesnicemi a o jeho zápis do olomouckých zemských desk ze strany obou šlechticů. Probošt Cyril Bernarda z Žerotína pohnal k zemskému právu celkem čtyřikrát. První půhon byl učiněn roku 1518: probošt se v něm vztahuje k Bernardovu otci post mortem a současného držitele Fulneka obviňuje, že nechce dát protiprávní zápis ze zemských desk vymazat. Další půhon je sice nedatovaný, ale z formulace: „...*mimo nález panský podací kláštera fulneckého v desky vložití dal...*“⁵⁸ je zjevné, že byl tento vklad učiněn až po předchozím pro klášter kladně vyřízeném soudním jednání, jež proběhlo 7. ledna 1520.⁵⁹ Proto lze předpokládat, že probošt šlechtice znovu pohnal nejdříve téhož roku. Zvláště také učinil ještě další dva samostatné půhony o dvě vesnice, Pustějov a Bílov.⁶⁰ Nálezy zemského soudu vesměs vždy rozhodly o tom, že si Žerotín v souladu

52 Milan MYŠKA – Lumír DOKOUPIL (eds.), *Biografický slovník Slezska a severní Moravy. Nová řada 10 (22)*, Ostrava 2007, s. 97–98.

53 A. TUREK, *Fulnecko*, s. 138.

54 *Ibidem*.

55 A. TUREK, *Fulnecko*, s. 47; M. MYŠKA – L. DOKOUPIL, *Biografický slovník*, s. 97–98.

56 V rámci přechodu na režijní hospodaření rozvíjel hlavně rybníkářství a důlní podnikání. P. KOZÁK, *Vzestup rodu Žerotínů*, s. 64–65; M. MYŠKA – L. DOKOUPIL, *Biografický slovník*, s. 97–98.

57 ZAO, f. Augustiniáni-kanovníci Fulnek, inv. č. 155, sign. P6, kart. 7 (rok 1518); MZA, f. Bočkova sbírka, sign. 4993 (rok 1518), 4994, 4996 (rok 1520), 5001, 5002 (nedatované, archivářská poznámka oběma připisuje rok 1521 – tato informace je však minimálně u signatury 5001 nesprávná, jedná se totiž o opis téhož narovnání jako u signatur 4993 a P6 a tedy o narovnání z roku 1518; vyplývá to z totožných jmen relátorů a obsahu pramenů).

58 MZA, f. Bočkova sbírka, sign. 4994, 5002.

59 ZAO, f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 155, sign. P6, kart. 7.

60 MZA, f. Bočkova sbírka, sign. 4996.

s ustanovením fundátora Beneše z Kravař směl ponechat nad řečenými statky pouze obranu. Po roce 1520, resp. podle archivářské poznámky po roce 1521⁶¹, se již v pramenech výpisy z půhonů k této záležitosti neobjevují.

Když Bernard neuspěl při pokusu získat nad klášterem a jeho vesnicemi vrchnostenské právo, činil nájezdy alespoň na produkci z klášterních majetků, čímž klášteru unikalo velké množství příjmů. Zabíral např. žitnou mouku ze mlýna pod zámek,⁶² žito z Bílova,⁶³ seno z Pustějova⁶⁴ a dobytek ze Staré vsi⁶⁵ a navíc zabraňoval nahánět vodu na pustějovský mlýn z potoka, tekoucího přes jeho vesnici Životice.⁶⁶ Další oblast střetání kláštera s Bernardem v této době tkví v jeho laxnosti jako vrchnostenského pána. Žerotín jednak neoprávněně poháněl klášterní poddané na roboty⁶⁷ a jednak svým vlastním poddaným toleroval zadržování platů a desátků, náležejících klášteru,⁶⁸ a povoloval jim držbu pozemků v klášterních gruntech. Obsadili tak zahrady a pole v klášterní vsi Děrné⁶⁹ a louky v Pustějově,⁷⁰ o které se mezi klášterem a vrchností rozpoutal staletý boj. Smlouva Bernarda s knězem Janem z roku 1525, která k tomuto fatálnímu rozkolu vedla, byla ohniskem konfliktu dokonce ještě během pobělohorského narovnání.⁷¹ Bernard tohoto kněze, probošta, tehdy neřádně zvoleného a nekonfirmovaného olomouckým biskupem, k uzavření smlouvy „dostrašil“⁷² a dosáhl tak právního zakotvení tří záležitostí. Smlouva potvrdila pronájem nejlepších

61 Ibidem, sign. 5002. V tomto případě jde o téměř totožný opis se sign. 4994, ani tento pramen však není datovaný přímo. Jedná se o zmíněný opakovaný půhon, který se stal nejdříve v polovině ledna roku 1520, s jistotou však rok určit nelze.

62 Ibidem, sign. 5002.

63 Ibidem, sign. 4997.

64 Ibidem, sign. 5000.

65 Ibidem, sign. 4998.

66 „Životice“ – ibidem, sign. 5002.

67 Ibidem, sign. 4999, 5002. Jedná se o poddané z vesnice Děrné.

68 Ibidem, sign. 5002.

69 Ibidem.

70 Ibidem, sign. 4990, 4986, 5004, 5016.

71 Smlouva je v plném znění uvedena v potvrzovací listině Ferdinanda I. – ibidem, sign. 5004.

72 Ibidem, sign. 4989.

luk v Pustějově Bernardovým poddaným z vesnice Kujavy za roční plat 7 zlatých,⁷³ právo inventarizace klášterních klenotů fulneckými měšťany a právo kláštera užívat branku do klášterní zahrady v městské hradbě. Všechny aspekty přesáhly rozměr sporu s Bernardem a naplno se projevily v pozdějších obdobích. Smlouva je tak cenou ukázkou toho, že se konflikty často přenášely z jednoho vrchnostenského rodu na druhý a jejich urovnání trvalo i staletí. Jak již bylo zmíněno, rozpory, plynoucí z řečené úmluvy, se táhly až do třicetileté války.

Nejvýraznější problém přitom představovaly především unikající příjmy z pustějovských luk, neboť poplatky ve výši sedmi zlatých nemohl v žádném případě saturovat potřeby kláštera, a navíc se na louky později vetřeli další poddaní z Žerotínových vesnic Životic a Stachovic, kteří zde neplatili nájem žádný.⁷⁴ Výnosy z jednotlivých pozemků ale měly podle supliky probošta Jana Bohussia císaři i podle *Memoriálu* pro pobělohorské narovnání činit okolo 50 zlatých,⁷⁵ což podle posledně zmiňovaného pramene mělo činit až 120 či 130 tolarů ročně,⁷⁶ klášteru tak na více než šedesáti loukách unikaly četné zisky. Navíc z nich musel odvádět poplatky opavskému vévodství.⁷⁷ Smlouva byla konfirmována císařem Ferdinandem I.,⁷⁸ ohradit se proti ní pokusil z pozice fundátora kláštera Kryštof Tvorkovský z Kravař, který intervenoval jak u sudí Opavského knížectví, tak u císaře, ale bezvysledně. Smrt tehdejšího probošta jeho půhon umrtvila.⁷⁹ Až probošt Jan Bohusius z Welwarek dosáhl posunu – roku 1601 se obrátil na císaře Rudolfa II. se žádostí, aby nechal jmenovat komisi k mimosoudnímu

73 Nutno poznamenat, že dokument *Memoriale Monasterii Fulnecensis ob prata sua Petrovicensia* (dále jen *Memoriál*), MZA, f. Bočkova sbírka, sign. 4986, vypracovaný za účelem pobělohorského narovnání, který je jedním z hlavních pramenů k této kauze, uvádí druh měny značně nekonzistentně a pravděpodobně se nevyhnul chybám. Nejprve uvádí částky ve zlatých a posléze je převádí na toлары. Částku ve výši 50, či dokonce 90 zlatých (srov. pozn. č. 75), jež louky měly vynášet před spornou smlouvou, převádí tentýž pramen na jiném místě na částku 120 až 130 tolarů ročně. Oněch 7 zlatých, jež byly vyměřeny nově, však převádí na 7 tolarů. Zvýšené platy, jak je stanovila císařská komise, pak uvádí výhradně v tolařech – tj. 24 tolarů. Originál ujednání císařské komise z roku 1601 však tuto částku stanovuje jako „*dvaceti čtyři zlatý[ch]. Za jeden zlatý třicet šest grošů a za jeden groš šest peněz bílých počítaje.*“ U sporných částek se budu držet spíše těch, jež jsou uvedeny ve zlatých i z důvodu, že citované ujednání císařské komise je pramen bezprostřední k jednáním a *Memoriál* obsahuje zjevné chyby. Ujednání komise: ZAO, f. Augustiniáni-kanovníci, inv. č. 76, sign. 122, kart. 4.

74 *Memoriál*.

75 V jednom z opisů *Memoriálu* se objevuje 90 zlatých, v ostatních je však částka 50 zlatých poměrně konzistentní. Bočkova sbírka, sign. 4989; *Memoriál*.

76 Nekonzistentnost v převádění měny viz pozn. č. 73.

77 *Ibidem*.

78 *Ibidem*, sign. 5004.

79 Suplikace k císaři srov. *ibidem*, sign. 4990; Zápis z výslechu svědků a probošta, viz *ibidem*, sign. 4986.

narovnání mezi ním a tehdejším fulneckým pánem Jaroslavem Skrbenským z Hříště.⁸⁰ Dohoda, zprostředkovaná hejtmany Knížectví opavského a Markrabství moravského, louky sporným držitelům sice ponechala, ale rozhodla přitom o navýšení ročního nájmů na 24 zlatých. V ostatních dvou sporných záležitostech byl zachován status quo: fulneckí měšťané měli mít právo jednou ročně inventarovat klášterní klenoty a klášter měl svobodně užívat branku do zahrady.⁸¹ Spor byl tak na čas uspán. Znovu se jím ale zabývalo pobělohorské narovnání, které klášteru poskytlo plnou restituci.⁸² Nutno ještě dodat, že se v konfliktu odráží také již zmiňovaný problém kolísání Fulnecka mezi Moravou a Opavskem – ačkoliv louky ležely ve vévodství, Kujavané a další jejich držitelé, „hleděli směrem k Moravě“⁸³ a chtěli pozemky odcizit a převést je do druhé země.

Dlouhá kontinuita sporné smlouvy se týkala i dalších dvou aspektů v ní zakotvených.⁸⁴ Za Jana (II.) staršího Skrbenského z Hříště se totiž objevují rozmíšky jak o právo „inventarovat“⁸⁵ klášterní klenoty měšťany, což vedlo k ozbrojenému napadení kláštera a ke zcizení těchto klenotů, tak o zadržování branky do klášterní zahrady v městských hradbách.⁸⁶ Tu Bernard před rokem 1525 nechal zapečetit a prostřednictvím oné smlouvy s knězem Janem svolil, aby se nechala opět odevzdát. Probošt s kanovníky měli být od toho okamžiku oprávněni branku svobodně používat, nicméně v případě ohrožení válkou ji měli dát na vlastní náklady opět zadržet. Ze znění pobělohorského *Memoriálu* vyplývá, že onen nevýhodný pronájem pustějovských luk byl odsouhlasen právě jako protislužba Bernardovi za jeho ústupek s „fortnou“.⁸⁷ Jan (II.) Skrbenský tuto podmínku o zadržování zneužil, když klášteru poručil branku zapečetit, ačkoli se podle probošta k žádné válce neschylovalo.⁸⁸ Na druhou stranu si musíme uvědomit, že šlo o události téměř v předvečer Bílé hory a Jan byl účastníkem stavovského povstání – mohl tedy tušit nadcházející konflikt.

Než bude pojednáno o poslední výrazné osobnosti této pramenné sondy, je třeba upozornit na neobvyklou situaci, jež nastala v době držby Fulneka Žerotíny. Již bylo řečeno, že se problém smlouvy z roku 1525 poprvé pokusil řešit Arnošt Tvorkovský z Kravař. Ten společně s bratrem Kryštofem zastupoval klášter vůči Bernardovi z Žerotína téměř ve všech dochovaných sporech – jak v případě zápisu vrchnostenského práva nad klášterními vesnicemi, tak v případě opakovaných zásahů do majetku kláš-

80 Ibidem, sign. 4989.

81 ZAO, f. Augustiniáni-kanovníci, inv. č. 76, sign. 122, kart. 4.

82 Pro tyto účely byl vyhotoven již zmiňovaný *Memoriál*, srov. pozn. č. 73.

83 Ibidem.

84 V *Memoriálu* jsou kromě sporu o louky adresovány obě uvedené záležitosti.

85 Ibidem.

86 Ibidem.

87 Ibidem.

88 Ibidem.

tera. Oba přitom vystupovali jako jeho „poručníci [...] na zisk i na ztrátu“.⁸⁹ Tvorkovští z Kravař, ačkoliv se nikdy nestali pány na Fulneku, se totiž jako nositelé kontinuity se středověkými fundátory ujali ochrany kláštera. Tento stav dodatečně potvrdil probošt Zikmund mezi lety 1539–1540, když je přijal za opravné pány a fundátory, jmenovitě Kryštofa na Oldřišově, Oldřicha na Raduni a Václava na Dobroslavicích.⁹⁰ Kanonie si tak vytvořila dvojí vazbu – jednak na nekatolickou vrchnost a jednak na katolické fundátory, kteří s vrchností nejsou totožní a kteří vůči ní klášter zastupují. Výrazná je úloha Tvorkovských i v otázce narovnání sporů s Janem (II.) Skrbenským, kdy společně s biskupem vystupují jako nejpovolanější instance k jejich mimosoudnímu vyřešení.⁹¹

Skrbenští z Hříště, Jan II. starší a klášter

Jak jsme se mohli přesvědčit, ani četné konflikty kláštera s Žerotíny nenesly konfesijní konotaci – svědky skutečně nábožensky motivovaných sporů jsme teprve za Skrbenských z Hříště u Přibyslavi, skutečně výrazně až od roku 1608 za Jana (II.), u kterého sledujeme drastické překlopení konfliktů do roviny náboženské nesnášenlivosti. Rod vystupuje jako rozhodný představitel protestantské stavovské opozice⁹² a jako ochránce Jednoty bratrské, které zajišťoval podporu jak na panstvích, tak v širším politickém dění celozemského charakteru.⁹³ Jan celý svůj život projevoval nesmiřitelný antagonismus vůči katolickému prostředí. Jeho vyhraněnou nábožensko-politickou orientaci ovlivnily dvě okolnosti – jednak jeho kavalírská cesta, spojená s pobytem na evropských panovnických dvorech a univerzitách,⁹⁴ mezi nimi i na univerzitě v Ženevě,⁹⁵ a jednak sňatek s Alžbětou Petřvaldskou z Petřvaldu,⁹⁶ pod jejímž vlivem se přiklonil k radikálnímu kalvínskému proudu Jednoty.⁹⁷ Fulnecké panství, které

89 Formulace se objevuje v četných pŕuhonech, např. ibidem, sign. 4996.

90 ZAO, f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 21, sign. D1; MZA, f. Bočkova sbírka, sign. 5005.

91 MZA, f. Bočkova sbírka, sign. 5026, 5027.

92 Radek FUKALA, *Povstalci a rebelové*, in: Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis 3, Řada C, Opava 1997, s. 92.

93 Ke konfesionalitě rodu viz Jiří STIBOR, *Skrbenští z Hříště a jejich náboženské vyznání*, in: Idzi Panic – Waclaw Gojniczek – Mariusz Makowski, *Familia Silesiae 2*, Cieszyn 1997, s. 24–46; Jiří BRŇOVJÁK, *Bratrská konfesijní příslušnost Skrbenských z Hříště v kontextu rekatolizace Horního Slezska po porážce Stavovského povstání*, *Folia Historica Bohemica* 34, 2019, č. 2, s. 237–278.

94 R. FUKALA, *Povstalci a rebelové*, s. 92.

95 Na ní je podle Jiřího Stibora doložen roku 1601. Přísně kalvínská výchova v málo tolerantním duchu pak měla přispět k tomu, že Jan na svém panství vystupoval zcela nesmiřitelně jak vůči fulneckému klášteru, tak vůči katolíkům, a také že se během stavovského povstání spíše, než ke Karlu z Žerotína přiklonil k nejradiálnější moravské skupině kolem Ladislava Velena. J. STIBOR, *Skrbenští z Hříště*, s. 28.

96 Sňatek s Alžbětou, dcerou Hanuše na Račicích a Libuše z Valdštejna, uzavřen ve Fulneku 5. února 1608 – srov. ibidem.

97 Lumír DOKOUPIL (ed.), *Biografický slovník Slezska a severní Moravy 4*, Opava – Ostrava 1995, s. 119.

pro rod zakoupil v roce 1584 od Petra Pražmy z Bílkova Janův strýc Jan (I.) Skrbenský z Hříště na Fulnece a Hošťálkovech, převzal Jan (II.) v roce 1604.⁹⁸ Díky své rozhodné ekonomické politice se Jan (II.) brzy zařadil k nejbohatším členům rytířstva na Moravě.⁹⁹

Sporům mezi Janem II. Skrbenským a klášteřem se poměrně důkladně věnoval historik a archivář Adolf Turek ve studii z roku 1940,¹⁰⁰ část mé pramenné základny se s tou jeho překrývá. Turek zpřístupnil obsah pramenů, jde však spíše o faktografický popis průběhu jednotlivých událostí bez hledání jejich hlubších příčin či vzájemných souvislostí. Především o tuto rovinu mi jde ve snaze rozšířit jeho bádání. Některé úrovně konfliktů navíc téměř vypouští ze zřetele. Pod čarou sice uvádí přepis „*Memoriálu příčin sobě od p. Jana Skrbenského k nesousedství daných*“,¹⁰¹ který obsahuje pestré informace k otázce náboženského útlaku katolických poddaných včetně výslechu měšťanů na zámku, Turek tyto zprávy však nijak neproblematizuje ani neinterpretuje. Pramen jako takový, a případ zámeckého výslechu zvláště, se přitom při důkladnějším prozkoumání jeví jako velmi přínosný k lepšímu porozumění vztahu Jana ke katolické menšině ve městě, jejímiž zastánci se augustiniáni-kanovníci přirozeně stali. Dále Turek zcela opomíjí problém ukradení klášterního pokladu a také otázku branky do zahrady, která je důležitá pro kontinuitu s předchozím vývojem. Oba spory již byly popsány výše.

Janovy rozmišky s klášteřem lze charakterizovat jako náboženskou nesnášenlivostí motivované vyhocené konflikty. Pohybujeme se zhruba v rozmezí dvaceti let před Bílou horou, přičemž se nejvíce stížností kumuluje v letech 1608 a 1613. K narovnání některých z nich došlo roku 1615,¹⁰² poté se Jan v pramenech ve vztahu ke klášteři

98 Předání se uskutečnilo na základě závěti jeho strýce Jana (I.) Skrbenského z Hříště na Fulnece a Hošťálkovech, který se Jana (II.) ujal po smrti obou jeho rodičů. Otec, Václav Skrbenský z Hříště, zemřel v roce 1590 v jeho deseti letech a matka, Eliška Cedlarová z Hofu, pak v roce 1593. Po strýci Janovi (I.) mu měl Fulnek připadnout až dosáhne zletlosti (tj. ve věku 24 let), jelikož však tato podmínka v roce 1597, kdy zemřel i Jan (I.), nebyla naplněna, ujali se panství poručníci. Testament správcem a poručníkem statku ustanovil kromě dalšího Janova strýce Jaroslava Skrbenského na Velkých Kuncčích také Mikuláše z Hrádku na Novém Zámku a Ctibora Syrakovského na Paskově a Staré Vsi. Po smrti strýce-poručníka Jaroslava v roce 1603 se Jan (II.) vrátil ze studijních cest a 28. května 1604 přijal podle Adolfa Turka jako nový fulnecký pán slib poslušnosti od poddaných. Kromě Turka se k roku 1604 přiklání také Jiří Stibor. Na druhou stranu např. Radek Fukala uvádí jako rok převzetí panství 1603. J. STIBOR, *Skrbenští z Hříště*, s. 28; Adolf TUREK, *Jan Skrbenský z Hříště na Fulneku a Dřevohosticích*, Naše Valašsko: kulturní věstník o jeho životě a potřebách 6, 1940, č. 1, s. 14–16; R. FUKALA, *Povstalci a rebelové*, s. 93.

99 Ibidem, s. 93.

100 A. TUREK, *Jan Skrbenský z Hříště*, s. 14–26. Spory Jana s klášteřem na s. 20–23.

101 Ibidem, s. 21–22, pozn. 31, srov. ZAO, f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 124, sig. L5/2a, kart. 7, *Memoriál příčin k nesousedství*.

102 ZAO, f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 80, sign. I26, kart. 4.

objevuje až v roce 1620, resp. 1617.¹⁰³ V té době už byl ovšem politicky zaneprázdněn.¹⁰⁴ Plně se totiž angažoval ve stavovském povstání, ve kterém se zařadil k nejradikálnějšímu křídlu stavovské opozice na Moravě.¹⁰⁵ Ve vztahu k augustiniánům-kanovníkům se přitom plně projevila jeho konfesijně-politická vyhraněnost. Stížnosti kláštera na Jana jsou trojího druhu. Za prvé se postupně radikalizovalo Janovo utiskování jeho katolických poddaných, vrcholící pokusem o vyhnání katolíků z města, což ostatně nakonec hrozilo i členům kláštera. Navrhovaná přímočarost vývoje je nicméně v tuto chvíli pouhým zjednodušením, se kterým je třeba dále se vyrovnat. O tom, že Jan výrazně negativně zasahoval do duchovního života svých poddaných, však nemůže být pochyb. Jeho vystupování dokonce několikrát přešlo až do roviny osobní agrese. Za druhé jsme svědky přímého konfliktu Jana s klášteřem, který se stupňoval od střetu kompetencí a nároků, přes opakované ústrky, až vyvrcholil uvězněním a obležením členů kláštera v roce 1620 a snahou je vyštvat z města. Za třetí se opět setkáváme s častými zásahy do klášterního majetku a do gruntů a platů, což, jak jsme se již mohli přesvědčit, je jev, výrazný i v předchozích obdobích. Tuto poslední rovinu na tomto místě pouze shrnu stručným výčtem: Jan povolil svým poddaným užívat pole v klášterní vesnici Děrné¹⁰⁶ a vkládal se v platy a desátky, náležející klášteru ze vsí Valtěřovic, Stachovic, Pohoře, Jestřábí, Kletné a Jerlochovic.¹⁰⁷ Tyto ucházející platy se při narovnání z roku 1615 zavázal propustit a dále je nezadržovat.¹⁰⁸

Velkou pozornost si zaslouží stížnosti kláštera na Janův náboženský útlak katolických poddaných, za jejichž strážce klášterní společenství samo sebe považovalo. První zprávy tohoto typu se objevily již v roce 1608, tedy zhruba čtyři roky poté, co Jan převzal panství. Podle nich zakazoval poddaným na vesnici navštěvovat městský kostel a měšťanům z Fulneka docházet na kázání německého kazatele kněze Pavla a přijímat od něj svátosti. Máme doloženu i zprávu o porušení tohoto zákazu a o důsledcích, které z toho plynuly: fulnecký měšťan Daniel Kříž byl vsazen do vězení za to, že se od řečeného

103 A. TUREK, *Jan Skrbenský z Hříště*, s. 23.

104 V letech 1614–1615 byl vyslán do Vídně jako člen stavovské komise, vedoucí státoprávní spor mezi Moravou a Slezskem o příslušnost Opavska, od roku 1614 zastával funkci zemského soudce menšího práva v olomouckém kraji – *ibidem*, s. 93; J. STIBOR, *Skrbenští z Hříště*, s. 29.

105 Patřil k jeho hlavním strůjčům; měl místo ve stavovském direktoriu, stal se defenzorem za rytířský stav, jednal o konfederaci s uherskými stavů a účastnil se např. korunovace Fridricha Falckého, jednání s Gáborem Bethlenem, či výslechů Jana Sarkandra v Olomouci. Jeho politika byla orientována silně profalckým směrem a plně se na ní shodl mj. i s Komenským, který ve Fulneku působil v posledních letech před exilem. J. STIBOR, *Skrbenští z Hříště*, s. 29; R. FUKALA, *Povstalcí a rebelové*, s. 94.

106 ZAO, f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 124, sign. L5/2a, kart. 7, *Memoriál příčin k nesousedství daných sobě od urozeného pana Jana Staršího Skrbenského z Hříště a na Fulneku*.

107 *Ibidem*, inv. č. 124, sign. L5/2a, kart. 7.

108 *Ibidem*, inv. č. 80, sign. I26, kart. 4.

kněze nechal oddat. Jan se snažil zabraňovat i konání náboženských festivit – skrz fojty na vesnicích a purkmistra ve městě zakazoval poddaným účastnit se procesí a od roku 1612 se navíc objevují i stížnosti na to, že sám osobně rušil božítelové slavnosti. Koňmo rozháněl procesí, ničil máje a děsil lidi a narušoval i přípravy těchto svátků. K tomu máme dochovanou zprávu o tom, že znemožnil mladým chlapcům sekat chrastinu na máje a dal přitom zmrskat zvoníka, který je doprovázel.¹⁰⁹ Není však zcela zřetelné, zda se všechny tyto události odehrály jako ojedinělý incident během slavnosti Božího těla v roce 1612 či dříve, anebo zda k excesům docházelo opakovaně. První stížnost se totiž objevila samostatně k roku 1612, s dalšími se pak setkáváme v *Memoriálu příčin k nesousedství*, avšak bez datace. Z pramene navíc nevyplývá, o jakých slavnostech je konkrétně řeč. Adolf Turek zařazuje Memoriál časově do roku 1613.¹¹⁰

V roce 1613 byly vzneseny stížnosti na to, že Jan svým poddaným přikazoval robotovat i ve sváteční dny, a konečně již zmiňované podezření z úmyslu vyobcovat katolíky z Fulneka a dosadit je „svými“.¹¹¹ Při obnovování nejmenovaných úřadů si Jan povolal na zámek blíže nespecifikovanou skupinu lidí a zjišťoval jejich vyznání. Celá záležitost je zajímavá hned z několika důvodů. Poskytuje nám důležitou sondu do mentality doby, a především do vztahu Jana Skrbenského k jednotlivým konfesím – ať už jde o jeho nenávisť vůči katolíkům nebo o nestejný přístup k jednotlivým nekatolickým konfesím. Docházelo totiž ke zřetelnému favorizování Jednoty bratrské,¹¹² jejímž byl Jan sám členem, ostatní nekatolické konfese¹¹³ – vzhledem k prostředí Fulneka šlo zřejmě hlavně o luterány – se snažil obrátit pravděpodobně právě k Jednotě. Čteme totiž o tom, že jim domlouval, nevíme však konkrétně o čem. Třetí konfesijní skupina v sobě zahrnuje jak katolíky, tak utrakvisty, což je zřejmé z toho, že od ní Jan zjišťoval, zda přijímají pod jednou či pod obojí a co drží o papeži. Na katolíky přitom činil nátlak, aby přijímali pod obojí. Utrakvisté jsou v prameni z katolického prostředí 17. století zařazeni do skupiny ke katolíkům a nikoli mezi „*haeretiky*“ a je otázkou, kterou z mentalit tato skutečnost odráží: Janovu? Byl to koneckonců jeho postup a přístup při zjišťování víry poddaných. Anebo se jedná o členění a mentalitu pisatele, kterým byl pravděpodobně někdo z klášterního prostředí? Pokud jde o výraz přístupu na úrovni klášterní, bylo by z něj možno usuzovat přetrvávající shovívavost vůči utrakvistům v kontrastu s jinými konfesemi. Takový postup se dříve otevřeně a cíleně projevoval na celozemské úrovni a jedním z jeho výrazných zastánců byl první arcibiskup po obnově sedisvakant-

109 Veškeré výše uvedené stížnosti srov. ibidem, inv. č. 124, sig. L5/2a, kart. 7, *Memoriál příčin sobě od urozeného pana Jana Staršího Skrbenského z Hřiště a na Fulneku k nesousedství daných*.

110 Ibidem; A. TUREK, *Jan Skrbenský z Hřiště*, s. 21.

111 Ibidem.

112 V prameni „*pikartí*“.

113 V prameni „*haeretici*“.

ního pražského stolce Antonín Brus z Mohelnice. Ten vystoupil s potridentským plánem přimknutí utrakvistů ke katolické církvi skrze ústupky a jejich odtržení od jiných, pohledem doby problematičtějších konfesí, především té luteránské.¹¹⁴

V konfrontaci s problémem Janova zjišťování vyznání poddaných je třeba se vyrovnat s další otázkou. Kdo byli ti, které vyslychal? Její adresování nám může pomoci rozkrýt nebo alespoň problematizovat důvody, které k takovému počínání Jan měl. V samotném prameni je totiž uvedeno, že chtěl všechny katolíky vyobcovat z města a nahradit je svými lidmi, což je potvrzeno hned několika důkazy. Na druhou stranu je ale třeba si uvědomit, že jde o pramen, vzešlý z klášterního prostředí, který straní katolickým poddaným proti Janovi. Je nutno počítat s jeho tendenčností a možným předimenzováním situace. Než o vyobcování fulneckých katolíků šlo podle mého názoru spíše o snahu vrchnosti dostat pod kontrolu městskou elitu a odebrat katolíkům vliv na správu města. Z pramene totiž vyplývá, že si Jan na zámek pozval každého jednotlivě a že k tomu došlo v lednu u příležitosti obnovení blíže neurčených úřadů. Proto lze považovat za pravděpodobnější, že než o veškeré fulnecké měšťanstvo se jednalo spíše o užší okruh členů či kandidátů na úřady v městské správě, a to nejspíše v městské radě. Ani úmysl vyobcovat katolíky však nelze jednoznačně vyvrátit, dílčí snaha je odstrčit z gruntů byla skutečně pramenně podchycena, nenaznačuje však žádnou konzistentnost. Setkáváme se pouze se čtyřmi osudy. Odstrčení byli Zikmund Finstervald, Gregor Mahr, Bartl Abský a vdova po nebožtíku Urbanu Michalovi, dva prvně jmenovaní byli přitom nuceni svůj majetek prodat, Gregor Mahr navíc členu Jednoty bratrské.¹¹⁵ Zda bylo podobně stížených lidí více, se bohužel nepodařilo ověřit. Otázka, jestli náleželi k městské honoraci, je rovněž odsouzena spíše do roviny dohadů a domněnek. Pokud můžeme věřit údajům v Opplově „kronice“ města, lze alespoň na základě shody jmen uvažovat, že v letech 1604 a 1606 se stal fulneckým purkmistrem příbuzný Bartla Abského pan Jan Abský.¹¹⁶

Jako druhý z okruhů sporných záležitostí byly uvedeny Janovy přímé konflikty s klášteřem. Kumulovaly se v roce 1613 a gradovaly roku 1620. Velmi výrazný byl střet kompetencí a nároků ke klášternímu zboží, vrcholící zabráním klášterního pokladu, a s ním úzce související konflikt o právo na jmenování kostelníků. Dále jsou v pramelech doloženy stížnosti na přímé fyzické útoky Jana proti bratrům a klášterní čeledi. Nejprve čteme o opakované šikaně klášterního zvoníka. Problém se definitivně vyhroutil roku 1620, kdy nechal Jan uvěznit klášterní služebnictvo a oblehl bratry v budově

114 Anna SKÝBOVÁ, *Obnovení pražského arcibiskupství, Antonín Brus z Mohelnice a koncil tridentský*, in: *Pražské arcibiskupství 1344–1994. Sborník statí o jeho působení a významu v české zemi*, eds. Zdena Hledíková – Jaroslav V. Polc, Praha 1994, s. 114–128.

115 A. TUREK, *Jan Skrbenský z Hřiště*, s. 21, pozn. 31.

116 Stanislav Václav OPPL, *Z kroniky staroslavného města Fulneku, působiště J.A. Komenského*, Fulnek na Moravě 1928, s. 88.

kláštera s úmyslem je vyhnat. Mimo to je obecně reflektován i problém vkráčování Jana do soudních pravomocí kláštera, žádný případ však není specifikován konkrétně.

Kompetenční střety dobře ilustruje zajímavý, a ne zrovna typický incident, ke kterému došlo mezi lety 1612–1613, a sice spor o zvonici. Odráží se v něm jak konflikt o nároky ke klášternímu majetku, tak o kostelníky. Dochovaly se k němu zlomky korespondence všech zainteresovaných stran¹¹⁷ a zmínky v již několikrát citovaném *Memoriálu*.¹¹⁸ Konflikt byl zapříčiněn dvěma úmrtími z roku 1612. Brzy před 31. srpem nebo přímo toho dne zemřel Janův malý syn, jehož jméno nelze z pramenů doložit.¹¹⁹ Během prosince následovala smrt měšťana Abrahama Prokopa. V prvním případě Jan, „když jest mu Pán Bůh syna jeho prostředkem smrti z tohoto světa povolati ráčil...“,¹²⁰ poručil svým (nekatolickým) poddaným zvonit zvony v klášterní zvonici bez vědomí probošta, a to od 31. srpna do 4. září. Podobný incident se zopakoval ještě na konci roku 1612 po smrti nekatolíka Abrahama, kdy Fulnečané opět vpadli do zvonice, a to z perspektivy probošta neoprávněně, ovšem podle výpovědi Skrbenského právem. Probošt Tomáš Schiller z Nového Jičina dal věž zamknout, vetřelcům se však podařilo uniknout – podle *Memoriálu* je osvobodil dokonce sám Jan – na což probošt odpověděl rozkazem vyvázat srdce ze zvonů.¹²¹ To se stalo katalyzátorem sporu o zvonici, vyvěrajícího na pozadí širšího střetu o nároky ke kostelu a zboží a důchodům k němu přínáležejícím. Jan 22. prosince zjišťoval okolnosti pobrání srdcí ze zvonů a důrazně žádal probošta aby, pokud se to stalo z jeho poručení, srdce do zvonů nechal zavěsit zpět.¹²² Nedochovala se nám sice proboštova reakce, lze ji však rekonstruovat ze znění Janovy odpovědi, datované o dva dny později.¹²³

117 ZAO, f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 66, sign. I16, kart. 3; ibidem, inv. č. 124, sign. L5/2a, kart. 7; MZA, f. Bočkova sbírka, inv. č. 5028.

118 ZAO, f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 124, sign. L5/2a, kart. 7, *Memoriál příčin k nesousedství*.

119 Jméno Janova syna je neznámé. Citovaný pramen je neuvádí a odborná literatura téma Janova potomstva nereflktuje. Pouze Adolf Turek se věcí zabýval alespoň do té míry, jakou mu umožnily prameny, avšak ani jeho bádání neodhalilo o potomcích Jana (II.) staršího Skrbenského a jeho choti Alžběty Petřvaldské mnoho dochovaných zmínek. Proto podle něj nelze určit ani jména jednotlivých dětí. O chlapci píše toto: „víme jen, že r. 1612 zemřel manželům malý synáček“. A. TUREK, *Jan Skrbenský z Hříště*, s. 19; srov. též: J. STIBOR, *Skrbenští z Hříště*, s. 29. Současné poznatky lze na základě konfliktu o zvonici rozšířit o informaci o přesnějším datu jeho smrti.

120 Ibidem.

121 Ibidem. Podle Adolfa Turka k tomu došlo 9. prosince 1612. A. TUREK, *Jan Skrbenský z Hříště*, s. 21.

122 Ibidem, inv. č. 66, sign. I16, kart. 3. Zde je třeba upozornit na nesrovnalost v posloupnosti, navržené A. Turkem. Podle něj Jan svá psaní z 10., 22. a 24. prosince psal až po biskupově přímluvě za probošta, která se minula účinkem. Biskup takovou přímluvu skutečně učinil, je však datovaná až 26. ledna 1613. Na druhou stranu Turek neuvádí citaci pramene, není tedy jasné, zda je řeč o téměř dokumentu. Probošt podle Turka Janovi odpověděl až na třetí psaní a pro uvázání zvonů byl 22. prosince citován do Olomouce. Spor byl přitom projednáván mimo zemský soud. A. TUREK, *Jan Skrbenský z Hříště*, s. 21–22.

123 MZA, f. Bočkova sbírka, inv. č. 5028.

Spor má několik rovin, které jsou výstižně shrnuty v suplice probošta Schillera olomouckému biskupovi Františkovi z Ditrichštejna: „*pan Jan starší Skrbenský z Hříště a na hradě Fulnece... osobuje sobě kostel, věže, zvony a všechny kostelní (jakžkoli jich málo mám) důchody, nad nimiž své kostelníky podle vůle sadí, od nich počty přijímá, kam by se důchodové vynakládati měli, ne na věci kostelní, nežli na obecné vyměřuje a poručuje.*“¹²⁴ Podstatou je tedy konflikt mezi vrchností a klášteřem o právo nakládat s kostelním náčiním (potažmo důchody) a o podřízenost fulneckých kostelníků. Souvisí s tím také otázka užívání zvonice nekatolíky. Hlavním Janovým argumentem je označení fulneckého kostela Nejsvětější Trojice za „*věc obecnou*“¹²⁵, tedy veřejnou, patřící nikoli klášteřu, nýbrž všem Janovým poddaným, kteří kostela spravedlivě užívají. Od toho se odvíjejí i argumenty pro nároky na zvonici a pro jeho vrchnost nad kostelníky, kteří byli v té době ve Fulneku dva¹²⁶ a jako Janovi dosazenci byli jeho poddanými. Klášter nad nimi podle korespondence neměl žádná větší práva. To Jan zdůrazňuje právě tvrzením, že náležejí ne ke klášteřu, nýbrž právě k onomu obecnému kostelu, stejně jako zvonice, kterou mají mít nekatolíci plné právo svobodně používat. Probošt přitom nemá nárok s ní nijak nakládat – pobráním srdcí Jan vnímá jako uzurpaci veřejného majetku pod správou jemu poddaných kostelníků. Probošt se ale brání, že kostel, a tudíž i zvonice jsou klášterním majetkem, a z jeho supliky biskupovi vyplývá, že její užívání nekatolíkům sice umožňoval, nicméně ho podmiňoval svým souhlasem.¹²⁷ Ten ani v jednom z uvedených případů nedostali. František z Ditrichštejna zareagoval 26. ledna 1613 na proboštovu žádost o intervenci z 18. ledna 1613 „*přátelským psaním*“,¹²⁸ adresovaným Janovi, ve kterém ho varoval, že pokud by se proboštovy stížnosti opakovaly, bude nucen záležitost pohnat před císaře. Spor o zvonová srdce byl podle Adolfa Turka narovnáán až 24. června 1616, kdy útratu s ním spojenou zaplatilo město Fulnek formou peněžního daru na nové varhany.¹²⁹ Problém se však znovu objevil v *Memoriálu* pro pobělohorské narovnáání.¹³⁰ Podobně byl i střet o kostelníky živý ještě v roce 1615.

Problém podřízenosti kostelníků lze lépe uchopit v jeho obecnější rovině, jestliže bude rozebrán na příkladu dalšího z konfliktů o rozdělování klášterního jmění – a to o financování městské věže Janem Skrbenským z kostelních peněz. Fulneckí kostelníci se totiž jako formální správci kostelního majetku stali Janovi prostředníky pro jeho uchvácení. Penězi disponovali pouze formálně, neboť když je probošt žádal o příspěvek

124 ZAO, f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 124, sign. L5/2a, kart. 7.

125 Ibidem, inv. č. 66, sign. I16, kart. 3.

126 MZA, f. Bočkova sbírka, inv. č. 5028.

127 ZAO, f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 124, sign. L5/2a, kart. 7.

128 Ibidem.

129 A. TUREK, *Jan Skrbenský z Hříště*, s. 23. Z pramenů také víme, že se probošt předtím snažil získat příspěvek na opravu původních varhan, nicméně i tuto jeho snahu Jan Skrbenský nepřímo zhatil.

130 Bočkova sbírka, sig. 4989, *Memorial*.

na opravu varhan, nemohli je poskytnout „bez vůle pána svého“.¹³¹ Zprávu lze navíc chápat jako drobný střípek z dějin každodennosti a příklad obtíží, jež proboštovi jednání s nimi pravděpodobně často přinášelo. Střet se urovnal roku 1615, kdy se Jan uvolil je napříště volit v přítomnosti probošta v klášteře či na zámku. Bylo mu tak přiznáno právo je dosazovat, probošt přitom ale měl mít alespoň možnost do volby zasáhnout.¹³²

Konfrontace Jana s klášteřem pak vyvrcholila v roce 1620 třemi incidenty. Došlo k zaldění branky do klášterní zahrady, v nepřítomnosti probošta Schillera byl na Janův rozkaz rozkraden klášterní poklad ozbrojenými měšťany a nakonec vyvrcholila také Janova fyzická napadení členů klášteřa.¹³³ Dosud se, alespoň podle toho, co stav pramenů dovolí usuzovat, fyzická agrese omezovala pouze na klášterního zvoníka, kterého Jan nechal po incidentu se zvonící vyhodit z příbytku u hřbitova a kterého osobně zmrskal karabáčem.¹³⁴ V roce 1620 však došlo k útoku i na samotný klášter a další jeho členy. Jan nechal zapečetit brány, umístil k nim stráže a po čtrnáct dní odmítal bratřím poskytnout potraviny, dokonce ani chleba, a pivo, které se mělo do klášteřa vozit, násilím zabavit. Čeleď klášteřa přitom bez příčiny zajal a uvěznil.¹³⁵ Tato násilnost nezůstala bez odezvy ze strany katolíků ve městě. Ženy nosily kněžím do kostela jídlo, které ukrývaly pod šaty a které tajně nechávaly v lavicích, a truhlář, jménem Kuba se pokusil učinit otvor do klášterních bran, aby jimi mohl prostrčit konev s vodou. Za to jej Jan nechal uvrhnout do vězení. Obležení trvalo podle Turka až 10 týdnů.¹³⁶

Situace byla nakonec uklidněna závažnějším vývojem v zemi – stavovským povstáním a jeho porážkou na Bílé hoře, po které Jan v květnu 1621 odešel z fulneckého panství do exilu.¹³⁷ Nejprve uprchl do Slezska s nadějí, že pozice povstalců ještě nejsou ztraceny,¹³⁸ a aktivně se podílel na tažení Jana Jiřího Krnovského.¹³⁹ Když byl ale v září 1622 odsouzen ke ztrátě hrdla, cti a statků, uprchl za hranice. Od roku 1625 pak rozvíjel diplomatickou činnost v Berlíně, kde vstoupil do dánských vojenských služeb a ve vojsku Jana Arnošta Sasko-Výmarského a Petra Arnošta z Mannsfeldu se dostal znovu na Opavsko, kde verboval pluky proti Valdštejnovi. Padl 27. července 1627¹⁴⁰ při ústupu Mitzlaffovy jízdy k baltickému pobřeží v bitvě u Kostřína.¹⁴¹ Fulnecké panství bylo podobně jako ostatní

131 ZAO, f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 124, sign. L5/2a, kart. 7, *Memoriál příčin k nesousedství*.

132 Ibidem, inv. č. 80, sign. I26, kart. 4.

133 *Memoriál příčin k nesousedství*.

134 ZAO, f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 124, sign. L5/2a, kart. 7.

135 *Memoriál příčin k nesousedství*.

136 ZAO, f. Augustiniáni kanovníci Fulnek, inv. č. 154, sign. P5; kart. 7. K tomu srov. také A. TUREK, Jan Skrbenský z Hříště, s. 23.

137 R. FUKALA, *Povstalci a rebelové*, s. 94.

138 J. STIBOR, *Skrbenští z Hříště*, s. 29.

139 R. FUKALA, *Povstalci a rebelové*, s. 94.

140 Ibidem.

141 Vesnice u Granova. J. STIBOR, *Skrbenští z Hříště*, s. 29.

Janovy majetky zkonfiskovány vítězi. Počátkem června 1621 byl Fulnek zabrán císařskými vojsky a v říjnu 1622 prodán hraběti Václavovi Bruntálskému z Vrbna.¹⁴² S ním sem přišla nová éra. V následujícím roce do města pozval kapucína Bonaventuru z Kolína nad Rýnem a založením kapucínského kláštera zahájil rekatolizaci panství.¹⁴³

Závěrem je třeba zdůraznit fakt, že dynamika vztahů v konfesijně rozdělené společnosti zdaleka nebyla tak předvídatelná a jednostranná, jak by se mohlo na první pohled zdát. Interakce přecházela od nezájmu a záměrného vzájemného opomíjení přes smířlivost až po náboženskou nesnášenlivost. Docházelo přitom k prolínání sporů vrchnostenských a konfesijních s různým důrazem na jeden či druhý aspekt. Otázka jejich narovnání je dalším z badatelských témat mé diplomové práce, zde pro ni však nebyl dostatek prostoru. Po zhodnocení dostupných pramenů v klášterním fondu¹⁴⁴ se zdá, že vývoj gradoval v čase. Případ Fulneku by tak bylo možno považovat za lokální zrcadlo postupné radikalizace konfesijního střetávání na Moravě, potažmo v českých zemích. Je přitom ale otázkou, nakolik lze na tezi gradace přistoupit. Zapadá trend do obecných tendencí společnosti té doby, anebo jde naopak o poměry jedinečné, ovlivněné spíše individuálními postoji jednotlivých aktérů? To je bohužel rovina, pro kterou v této pramenné sondě již nezbyl prostor, nabízí se však zpracovat ji porovnáním s badatelskými příspěvky o vztazích vrchnosti a kláštera, což bylo v úvodu studie zmíněno a je součástí dalšího výzkumu spojeného s mou diplomovou a připravovanou rigorózní prací.

Autorka | Author **Zuzana Macháčová**

Ústav českých dějin
Filozofická fakulta
Univerzita Karlova
Česká republika
machacovazuzana98@gmail.com

142 A. TUREK, *Fulnecko*, s. 81–82.

143 *Ibidem*, s. 147.

144 Fond Augustiniáni kanovníci Fulnek Zemského archivu v Opavě, odkud se část archiválií dostala do Bočkovy sbírky v Moravském zemském archivu v Brně.

Mgr. Zuzana Macháčová (* 1998) píše v současné době rigorózní práci na Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a specializuje se na církevní dějiny raného novověku. Podílí se na tvorbě digitální knihovny Manuscriptorium v Národní knihovně ČR a na katalogizaci starých tisků pro klášter Panny Marie Sněžné. Přispěla také k tvorbě systémů AHISTO a Hyperfontes v Centru mediévistických studií.

Summary

The study critically evaluated the unpublished sources on the history of the Augustinian monastery in Fulnek and revealed the nature of the relations between the monastery and the non-Catholic hierarchy in the pre-White Mountain period. Lucek of Kravař and Helfštýn neglected the monastery after his inclination towards Hus, while Bernard of Žerotín, a caliph, preferred economic interests to confessional ones and entered into a dispute with the monastery almost exclusively on the level of the upper class and property. John II the Elder Skrbenský of Hříšně, a member of the Unity of Brethren, resorted to radical confessionally motivated interventions against Catholic subjects, the monastery as an institution and its members at the end of the White Mountain. One can observe both the restriction of the spiritual life of the subjects and the attempt to bring the urban elite under control by intimidation and to prevent Catholics from gaining access to urban offices. John also came into conflict directly with the monastery and its family, culminating in the plundering of the monastery treasure and the attack on the cannons in 1620. Last but not least, the nobleman and the provost had significant jurisdictional clashes over claims to the convent church and its pensions. Thus, from varying levels of religious conciliation, the development shifted to a marked religious intolerance at the end of the White Mountain. Moreover, it should be noted that some conflicts were passed from one hierarchy to another and could take centuries to resolve. This fact is illustrated by a study of the controversies arising from the conclusion of a treaty between Bernard of Žerotín and the provost John in 1525 over the Pustějov meadows, which were still dealt with in the post-White Mountain settlement.

Lithuanians, Estonians, and Latvians: setting the pace for glasnost and perestroika in Soviet historiography

JAN LIPINSKY

Abstrakt | Abstract

Litevci, Estonci a Lotyšši: udávání tempa glasnosti a perestrojky v sovětské historiografii
Estonsko, Lotyšsko a Litva byly v důsledku paktu Ribbentrop-Molotov začleněny do Sovětského svazu, čímž se obyvatelé Pobaltí stali národnostními menšinami v rámci sovětského státu. Od druhé světové války bojovaly pobaltské národy proti sovětské hegemonii za zachování své národní identity a znovuzískání suverenity. V tomto boji hrálo stále větší roli připomínání historie, zejména pokud jde o roky 1939 a 1940. Od osmdesátých let 20. století umožnilo úsilí pobaltských zemí stále svobodnější historiografickou a politickou diskusi. Tyto debaty, prezentace a publikace ukázaly, jak procesy zdola mohou určovat trendy, ovlivňovat politické programy a položit základy pro osvobození jak svých pobaltských vlastí od sovětské hegemonie, tak sovětsko-ruské historiografie od totalitních direktiv. Litevci, Estonci a Lotyšši udávali tempo sovětské historiografii v gorbačovské éře. Našli svůj politický hlas a vydláždili cestu svobodné pobaltské budoucnosti.

Estonia, Latvia, and Lithuania were incorporated into the Soviet Union as a result of the Molotov-Ribbentrop Pact; thus, the Baltic inhabitants became national minorities within the Soviet state. Since World War II, the Baltic peoples have been struggling against Soviet hegemony to preserve their national identity and to regain sovereignty. The remembrance of history, especially concerning 1939 and 1940, played an increasing role in this struggle. Since the 1980s, the Baltic efforts have enabled an increasingly free historiographical and political discussion. These debates, demonstrations, and publications showed how bottom-up processes could set trends, influence political agendas and lay the foundations for the liberation of both their Baltic homelands from Soviet hegemony and Soviet-Russian historiography from totalitarian directives. Lithuanians, Estonians, and Latvians set the pace for Soviet historiography in the Gorbachev era. They found their political voice and paved the way for a free Baltic future.

Klíčová slova | Keywords

Pakt Ribbentrop-Molotov; Estonsko; Litva; Lotyšsko; Sovětský svaz; historiografie; Michail Gorbačov

Molotov-Ribbentrop Pact; Estonia, Lithuania; Latvia; Soviet Union; historiography; Mikhail Gorbachev

Introduction

Why is it worthwhile dealing with the Baltic discussion on the Molotov-Ribbentrop-Pact (MRP)? The MRP crucially influenced East-Central-Europe since 1939 and till today. It is a key issue of international politics during and after World War II and is still remaining a key issue of the contemporary politics of memory and of historiography in Europe. The historical debate in the 1980s during the late stage of the Soviet Union was perhaps the most influential counter-narrative with regard to historical consciousness in East-Central Europe. It has unified the Baltic struggle for leaving the Soviet Empire, for rebuilding their own memories and nation states, for restoring independence. It secured western support. It has proved fundamental difficulties of totalitarian historiography to react on historically based argumentation and thus has shown, how authoritarian or even totalitarian regimes try to handle fundamentally diverging memories and historical arguments till today. It already anticipated the decline of the Soviet empire which had annexed sovereign states, whose inhabitants still remembered independence. It has shown how Marxist-Leninist ideology depends on censored memory and history. It has proved the impossibility to reform a totalitarian, socialist regime by liberalizing public discussion because gaining public support in order to push reforms ahead means as well renouncing of censored historical memory. It has shown that once an empire is forced to loosen control it is risky to strike back by force to stop or slow down reforms.

Looking at the decisive years in the Soviet Baltic Republics helps to understand, how Balts managed to rebuild peacefully their nation states by using contacts to exiled politicians, by expanding bottom-up dissident movements to mass demonstrations, by choosing the “appropriate” historical arguments for gaining western support, by accelerating the reforms, by justifying their claims for more national sovereignty and thus being perfectly prepared for the crucial space of time, when it would be possible to leave the hegemony of the Union completely. In fact remembering the MRP characterized the nation-building years in the Baltic Republics as a historical region under late Soviet rule which was characterized not only by economic disaster but by an “explosion of ethnics”, too. Historical argumentation influenced the creation of a regional

political (and not only ethnical) identity and, at the same time, obstructed and rejected the Soviet-Russian identity. Once more Orwell was right: "Who controls the past controls the future; who controls the present controls the past". Looking back, the Soviet Union delayed the national disintegration of the Russian Empire for more than 70 years only by force.

Why were the Balts able to leave the empire and rebuild their nation states peacefully? Because they were independent in the difficult but crucial years after World War I. Because only their complete states were forcefully integrated into the Soviet Union. Because only in the Baltic region was the remembrance of the national victims of Soviet terror so dominant and unifying. Because they clearly and openly rejected the communist past. Because they historically founded their nation-building in opposition to the socialist empire. Because they have clearly marked differences in historical memory and have stuck to these differences during the actual debate with Putin's Russia and the actual European debate about commemoration. Because they were able to reach a common (better) European future which was desirable for the (Russian) minorities as well. Because mainly the United States supported Baltic independence although Western powers showed strong and long consideration for Gorbachev and his plans of a reformed Union. In fact, the Balts managed to be the first to leave the empire and they never voted for any reformed Union as did for example Belarus or Ukraine and afterwards Georgia, Moldova, and Armenia.

Looking at the Baltic States, they obviously are a nearly perfect example for nationalisms characterized "as a triad linking national minorities, the newly nationalizing states in which they live, and the external national "homelands" to which they belong"¹ This problematic situation actually can be seen in the complicated Russian-Baltic relationship. "The most important—and potentially the most dangerous—clash along this fault line today is between the nationalizing nationalisms of Soviet successor states and the homeland nationalism of Russia"², but the Balts have avoided violence or even military events to this day³. "Nationalizing nationalisms involve claims made in

1 Rogers BRUBAKER, *Nationalism reframed. Nationhood and the national question in the New Europe*, Cambridge 1996, p. 4.

2 Ibidem, p. 108, cf. pp. 107-147: Russian homeland nationalism; Raivo VETIK, *Introduction: Estonian Nation-Building in the Double Context of Post-Communist Transformation and Globalization*, in: *Nation-Building in the Context of Post-Communist Transformation and Globalization. The Case of Estonia*, ed. ibidem, *Baltische Studien zur Erziehungs- und Sozialwissenschaft* 24, Frankfurt am Main – Berlin 2012, pp. 7–16: nation-building since 1991 via democratization and identity change.

3 Pål KOLSTØ (ed.), *National Integration and Violent Conflict in Post-Soviet Societies. The Cases of Estonia and Moldova*, Lanham – Boulder 2002, underlines the importance of ethnic nation-building and democratic state-building for avoiding violence.

the name of a 'core nation' or nationality, defined in ethnocultural terms"⁴, somehow the Baltic historical debate can be seen in this way, but on the other hand it shows how nations are not overcome by nationhood but reconstruct it by changing memories. Were they able to use Soviet national policy under glasnost because "far from ruthlessly suppressing nationhood, the Soviet regime pervasively institutionalized it"⁵? Or did the Soviet leadership plan more obviously in Stalinist times and again in the 1970/1980s a Soviet or rather Russian nation instead, but merely did not exist long enough to succeed?⁶ Was it a nationalizing empire by seriously influencing historical memory⁷, shaping thus a new Soviet identity by ideologically mutating history⁸ and already creating a kind of social amnesia by censoring and obstructing memories⁹ and forcing people into a "schizophrenic situation"¹⁰ between official forbidden truth and propagated lies? The Soviet Union disappeared but Putin's Russia adopted and perpetuated Soviet guidelines for founding new Russian patriotism on political selected memory.¹¹ It is worthwhile remembering the Baltic-Soviet discussion.

The following article illustrates and completes or sometimes corrects the theoretical approaches to nation-building¹². It stresses the importance of memory¹³. For exam-

4 R. BRUBAKER, *Nationalism*, p. 5.

5 Ibidem, pp. 17–18.

6 Eli PILVE, *Ideological Pressure in School Lessons in the Estonian SSR*, in: Historical Memory versus Communist Identity. Proceedings of the Conference "The Shaping of Identity and Personality under Communist Rule: History in the Service of Totalitarian Regimes in Eastern Europe, Tallinn, 9–10 June 2011", ed. Meelis Saueauk, Tartu 2014, pp. 46, 51, 61–63; Katrin BOECKH, *Das Konzept des „Sowjetvolks und die ukrainische Nation*, in: Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung, ed. Andreas Kappeler, Weimar – Wien 2001, pp. 349–60: strong russification of the Ukraine.

7 Raivo VETIK, *Estonian ethnic policy after regaining independence*, in: ibidem, Nation-Building, p. 21.

8 M. SAUEAUK, *Historical Memory*.

9 Sigrid RAUSING, *History, Memory, and Identity in Post-Soviet Estonia. The End of a Collective Farm*, Oxford 2004, p. 93; Maria MÄLKSOO, *Introduction*, in: Historical Memory, p. 11, citing Anthony D. Smith: "no memory, no identity; no identity, no nation".

10 E. PILVE, *Ideological Pressure*, p. 60.

11 Lars KARL – Igor J. POLIANSKI (eds.), *Geschichtspolitik und Erinnerungskultur im neuen Russland*, Formen der Erinnerung 40, 2009.

12 Cf. as summary of the theoretical discussion: Pavel KOLÁŘ – Miloš ŘEZNÍK (eds.), *Historische Nationsforschung im geteilten Europa 1945–1989*, Kölner Beiträge zur Nationsforschung 10, 2012; esp. Stephanie ZLOCH, *Gibt es einen „osteuropäischen Nationalismus“? Anmerkungen zur Persistenz einer historischen Interpretationsfigur*, pp. 51–70; Rogers BRUBAKER, *Ethnicity, Race, and Nationalism*, Annual Review of Sociology 35, 2009, pp. 21–42.

13 Bernd FAULENBACH – Franz-Josef JELICH (eds.), *„Transformationen“ der Erinnerungskulturen in Europa nach 1989*, Essen 2006 and Kilian GRAF, *Identität und Transformation: Die integrative Wirkung einer kollektiven Identität*, Hamburg 2010: reviews to memory-culture and collective identity; Maurice HALBWACHS, *Das kollektive Gedächtnis*, Frankfurt am Main 1991; Aleida ASSMANN, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, München 2006, pp. 29–43, 60.

ple, it is not always true that “the key actors in the drama of disintegration—besides the fragmented political and military elites of the center—were the institutionally empowered elites of the national republics”¹⁴. In the Baltic region historians and politicians in exile, small groups of dissidents, courageous teenagers were much more important initially. They pushed national restoration ahead because they acted in the right historical moment and focused on still surviving collective memory.¹⁵ Focusing mainly on the historical-political debate in the 1980s, it seemed sensible and necessary to use printed material (including newspapers) which was known in those years and influenced the debate. Memoirs and some oral history statements in private letters are used as well. Additional archival sources are either still not accessible or did not really improve the general findings or would have been too specific for one or another Baltic country. For this article it seemed to be more important to give a common view in order to confront it with Soviet/Russian¹⁶ interpretations.

1939–1985: Signing of the MRP and starting historiographical discussion

In addition to the German-Soviet non-aggression pact, Foreign Ministers Viacheslav M. Molotov and Joachim von Ribbentrop signed a secret protocol on behalf of Josef V. Stalin and Adolf Hitler. It was dated 23 August 1939. A week before Hitler’s invasion of Poland, and thus before the start of World War II, Nazi Germany and the communist Soviet Union agreed on a territorial division of the sovereign states lying between them. This territorial arrangement violated international law. It was modified by further secret protocols and is usually referred to as the Hitler-Stalin or Molotov-Ribbentrop Pact (MRP).¹⁷ For Stalin it enabled the 1940 occupation and incorporation of the states of Lithuania, Latvia, and Estonia into the Soviet Union through imposed contracts. It remained valid for the USSR after 1945 with *de facto* (not *de jure*) recognition by the Western states. The secret protocol was perhaps the most explosive docu-

14 R. BRUBAKER, *Nationalism*, p. 41.

15 Cf. Marek TAMM, *Conflicting Communities of Memory. War Monuments and Monument Wars in Contemporary Estonia*, in: *Nation-Building*, pp. 45–46: five “major channels that mediate collective memory” according to Peter Burke (1997): oral, literary (e.g., memoirs), visual, performative (e.g., meetings, demonstrations), spatial channels.

16 Cf. concerning the (Soviet) Russian discussion: Jan LIPINSKY, *Reception and Historiography of the MRP in (Soviet) Russia – Historians and their Responsibility*, in: *The Baltic States and the End of the Cold War*, *Tartu Historical Studies* 6, 2018, pp. 27–64; idem, *Sechs Jahrzehnte Geheimes Zusatzprotokoll zum Hitler-Stalin-Pakt. Sowjetrussische Historiographie zwischen Leugnung und Wahrheit*, *Osteuropa* 50/10, 2000, pp. 1123–1148; Viktor KNOLL, *Abschied vom Sperrgebiet. Sergej Sluč über die sowjetische Außenpolitik vor 1941*, *Osteuropa* 59/7–8, 2009, pp. 307–311.

17 Cf. Dietmar MÜLLER – Stefan TROEBST, *Der Hitler-Stalin-Pakt 1939 in der europäischen Geschichte und Erinnerung. Eine Einführung*, in: *Der Hitler-Stalin-Pakt 1939 in den Erinnerungskulturen der Europäer*, ed. Anna Kaminsky – Dietmar Müller – Stefan Troebst, Göttingen 2011, p. 22.

ment of Soviet foreign policy. Since 1941, the Kremlin has negated any secret agreement and with this declared it taboo in historiography. Within the Soviet sphere of influence, it was not to be publicly discussed or even published: it reinforced the impression that Moscow significantly attributed the current borders to this protocol. For Soviet historians, the Baltic States as ancient Russian territory had to be protected from Hitler's aggression and contribute to the improved defence of the Soviet Union. They interpreted the events in 1940 not as an annexation but as spontaneous revolutions, free elections, and voluntary accession to the Union. These arguments provided the basis for the denial, cover-up, relativization or justification by the Communist Party and communist historians until the end of 1989 and, in Russia, up to the present day. This was especially so since contemporary historiography had to serve the totalitarian system of communist propaganda to legitimize current policy and thus lost its claim to scholarly independence.

Which did specific Baltic interplay between state politics and national minorities break this Stalinist taboo? Did the Baltic way differ from other Soviet republics? How was the Baltic local, regional and soon national struggle influenced by general policies, which tried to keep the minorities within the Russian dominated Soviet state? How did the Balts, formulating criticism from periphery-republics and acting against Soviet directives from the centre, become pacemakers for glasnost and perestroika in historiography because of a changing balance of power between majority and minority? Did they manage to break up the Soviet Union? Which pragmatic or historical solutions were found instead of implementing precisely official policies? Why is the Baltic historical struggle still relevant today? Taking into regard, how communist historians discussed the MRP in Soviet times, it becomes clear that the Balts put the MRP on the agenda of further scientific and political discussions in regard to the pan-soviet discourses on the Great Fatherland's War. Perhaps this bottom-up process of influencing remembrance policy is the most significant example of how a regional population resp. "minority" could have an impact on changes in history and remembrance policy in the Soviet Union.

Because of the protocols, the three Baltic States lost their independence and became part of the Soviet Union, became national minorities. Estonia and Latvia had to cede territory to the Soviet Union. Existing boundaries have since been found to be wrong. The ultimatums, terror and deportations associated with the occupation,

annexation and Sovietization impressed themselves in the collective memory.¹⁸ Dissidents, writers, historians, politicians recognized the secret protocol increasingly as a means to delegitimize the political system and political status quo, to place in question being part of the Soviet Union, and by emphasizing Baltic victimhood to remind the West of its historical, moral and legal responsibility.¹⁹ The taboo secret protocol became the battle cry of dissidence and wider opposition to the Kremlin.²⁰ Unlike during the inter-war period, after 1945 there was such a degree of Baltic unity that joint consideration of Estonia, Latvia and Lithuania is justified.²¹ Their sorrowful fate after 1940 united their views on future political action. Differences, however, remained such as the speed, decisiveness and clarity in dealing with the Kremlin.

Many of the politicians who were active in 1939-40 and who were informed about the secret protocol, lost their lives through war and deportation. Stalinist terror endeavoured to limit national identities in the Baltic republics to a purely folkloric level.²² However, the memory of the MRP as a trauma of the recent past, as well as of Soviet terror since 1940 remained alive²³ - as indicated by reports of security and party

18 Cf. Olaf MERTELSMANN (ed.), *The Baltic States under Stalinist Rule*, Köln – Weimar 2016; David FEEST, *Ethnische Spaltung, nationale Konsolidierung. Die Folgen des Hitler-Stalin-Paktes im Baltikum*, Osteuropa 59/7–8, 2009, pp. 187–201; Karsten BRÜGEMANN, *Estland und das Ende der Sowjetunion: Der Hitler-Stalin-Pakt als baltischer Erinnerungsort für die Singende Revolution?* in: *Der Hitler-Stalin-Pakt 1939*, pp. 293–300.

19 Karsten BRÜGEMANN, 'One day we will win anyway': *The 'Singing Revolution' in the Soviet Baltic Republics*, in: *The Revolutions of 1989: A Handbook*, eds. Wolfgang Mueller – Michael Gehler – Arnold Suppan, Wien 2015, pp. 222, 237. The US House of Representatives already in 1954 published the Kersten-Report of its "Select Committee" and voted for the nonrecognition of the Baltic incorporation into the URSS. Afterwards western powers supported Baltic but not Moldovan or Romanian demands; cf. more detailed concerning the Western approach: Jan LIPINSKY, *Das Geheime Zusatzprotokoll zum deutsch-sowjetischen Nichtangriffsvertrag vom 23. August 1939 und seine Entstehungs- und Rezeptionsgeschichte von 1939 bis 1999*, Frankfurt am Main 2004; Igor MUNTEANU, *Social Multipolarity and Political Violence*, in: P. Kolstø, *National Integration*, p. 223; Kaarel PIIRIMAE, *Roosevelt, Churchill, and the Baltic Question. Allied Relations during the Second World War*, New York 2014, p. 161.

20 Cf. in general to the discussion of the Hitler-Stalin Pact in Eastern Europe: J. LIPINSKY, *Das Geheime Zusatzprotokoll*.

21 Olaf MERTELSMANN, *Stalinism and the Baltic States: A Very Brief Introduction*, in: *The Baltic States under Stalinist Rule*, p. 10.

22 Björn M. FELDER, *Stalinist National Bolshevism, Enemy Nations and Terror: Soviet Occupation of the Baltic States 1940–41*, in: *The Baltic States under Stalinist Rule*, p. 24.

23 Elena ZUBKOVA, *Sowjetische Vergangenheit der baltischen Staaten: Schwerpunkte und Kontroverse der kollektiven Erinnerung und Geschichtsschreibung*, in: *Geschichtspolitik im erweiterten Ostseeraum und ihre aktuellen Symptome. Historical Memory Culture in the enlarged Baltic Sea Region and its Symptoms today*, ed. Oliver Rathkolb – Imbi Sooman, Göttingen 2011, p. 99; K. BRÜGEMANN, *One day we will*, p. 238.

agencies. Thanks to surviving family eyewitnesses,²⁴ and despite forty years of aggressive Soviet propaganda²⁵, which practiced an <organized forgetting>²⁶ and did not stop at the destruction of unpleasant factual evidence, even young people knew that collective-individual memory and the official textbook view were radically different.²⁷ This nationwide officially suppressed memory united, motivated and supported the Baltic minorities against Soviet politics. In addition, the Balts benefited from an active exile releasing publications in the United States and later in Sweden with references to the protocol.²⁸ Additional sources of information were foreign radio broadcasts or Finnish television, which could be received and understood in Estonia. Exile efforts deliberately prompted the free world to support Baltic national concerns and at the same time kept the “dream of a Baltic independence alive”²⁹. Hereby Balts in exile anticipated the decisive claims of their homelands remaining under Soviet domination.

Nonetheless, no one dared to go public with the existing information within the Soviet Union. The 30th anniversary of the signing of the protocol was only referenced in Western states and condemned in a statement by the joint (exile) Baltic-American Committee in 1969.³⁰ Meanwhile, in the Baltic republics the secret arrangement by the USSR Council of Ministers of 13 October 1978 increased Russianization and, however, the resistance³¹, which culminated in the “Baltic Appeal” on 23 August 1979 moving the discussion, on the one hand, from Baltic exiles to the USSR itself, and on the other hand, internationalizing it. It was published in Moscow by 38 Lithuanian, 4 Estonian and 3 Latvian dissidents and members of the Helsinki Group, and sent as an open letter to the governments of the Soviet Union, the two German states, the signatories

24 Mart LAAR, *Nationales Erwachen in Estland – damals und jetzt*, in: Nationalismus im spät- und postkommunistischen Europa 2: Nationalismus in den Nationalstaaten, ed. Egbert Jahn, Baden-Baden 2009, p. 189.

25 Imbi PAJU, *Estland! Wo bist du? Verdrängte Erinnerungen*, London – Berlin 2014, p. 148; Meelis SAUEAUK, *Foreword*, in: ibidem, *Historical Memory*, p. 7; cf. Klinta LOCMELE, *(Un)told Memories: Communicating the (Soviet) Past in Latvian Families*, in: M. Saueauk, *Historical Memory*, p. 139.

26 M. MÄLKSOO, *Introduction*, p. 12: referring to Harald Wydra (2007).

27 Meike WULF, *Theory Building: Dynamics of Collective Memory in Estonia*, Papers presented at the research seminar “Estonia-neighbouring Russia, partner with Sweden” 3–5 February 2000, Working-Papers 54, April 2000, pp. 30, 36, 40.

28 Kaarel R. PUSTA, *Estonia and her right to freedom*, *The Journal of Central European Affairs* 3, 1943–1944, pp. 270–294; Alfred BILMANIS (ed.), *Latvian-Russian relations. Documents*, Washington 1944; cf. Aleksandrs DRIZULIS, *Pamiatnaia zapiska Ministra inostrannykh del Latvii V. Muntersa o sovetsko-latviiskikh peregovorakh 1939 goda po povodu zakliucheniia pakta o vzaimopomoshchi, Otechestvennaia istoriia* 2, 1992, p. 176.

29 M. LAAR, *Nationales Erwachen*, p. 189.

30 Bronis J. KASLAS (ed.), *The USSR-German aggression against Lithuania*, New York 1973, p. 409.

31 M. LAAR, *Nationales Erwachen*, p. 190.

of the Atlantic Charter and the UN. For the first time Baltic representatives jointly signed an indictment of the political, territorial, cultural and linguistic dependence on the Soviet Union as a result of the pact. Herewith they initiated a new phase of the anti-Soviet movement in the Baltics, legally, politically and historically constructed, which aspired to have world-wide reverberation. Thanks to knowledge of the sources they demanded the publication and accurate representation of the secret protocols and their subsequent cancellation *ex tunc*. Not only did most of the signatories of this appeal come from Lithuania, but a further 35,000 Lithuanians later contributed their signatures. Even five Soviet dissidents, among them Andrei D. Sakharov, expressed solidarity with them. They popularized the outcry with more publicity, offered Russian underground channels to transmit the text within the Union and also in the Western press, and as important intra-Soviet moral authority noted resistance to any Russian chauvinist political expediency, to recover the territory of the Union with so-called historical justification. But as Western support was missing, Leonid I. Brezhnev's totalitarian Soviet Union set into motion large-scale raids and lawsuits against the signatories of the appeal who were thus condemned to the Gulag.

Nevertheless, the secret protocol remained implicitly, and more and more explicitly, on the political agenda. It was also printed in the Estonian samizdat in 1979. In addition, the wave of arrests sparked further protests of 19 Estonians and Lithuanians, who once again placed the secret agreement and Baltic criticism of it on record and prompted an indictment of Molotov as signatory to the protocol.³² On 2 March 1980, on the occasion of the Olympic sailing regatta in Tallinn, which coincided with the 40th anniversary of the occupation, the most famous intellectuals as members of the *Action Group to restore the Estonian Olympic Committee* once more condemned the protocol in the international public sphere and criticized Moscow for not publishing it.³³ A similar open letter by 38 Balts was addressed to the Soviet Union and the Scandinavian countries on 10 October 1981.³⁴ The European Parliament followed the Baltic argument for the first time in its resolution of 13 January 1983. It condemned the pact on the basis of which the Soviet occupation had taken place. This proves that since 1979

32 Dzintra BUNGS, *Joint political initiatives by Estonians, Latvians and Lithuanians as reflected in Samizdat materials 1969–1987*, in: *Regional identity under Soviet rule: The case of the Baltic States*, ed. Dietrich André Loeber – V. Stanley Vardys, Hackettstown 1990, pp. 432, 455–56; Romuald J. MISIUNAS – Rein TAAGEPERA, *The Baltic States. Years of dependence 1940–1990*, London 1993, pp. 270–271.

33 Waldemar WACKMAN – Welf SCHRÖTER, *Nationale Unterdrückung und Opposition im Baltikum*, in: *Sozialistisches Osteuropakomitee: Osteuropa-Info 61/2*, 1985, p. 25.

34 D. BUNGS, *Joint political initiatives*, pp. 460–461.

the appeals had not gone unheard,³⁵ but rather gave exiles continued concrete reason to draw attention to the precarious Baltic situation.³⁶ However within the Soviet Union, this international moral backing still had little effect. Demands for the nullification of the protocol—which had already increased since August 1985 at smaller local rallies—were, in the spring of 1986 and, thus during the Gorbachev era, still punished by imprisonment.³⁷ To the growing internal Baltic criticism Moscow responded with repression, while Baltic exiles gathered on 23 August 1986 in several Western cities for commemorations and protest demonstrations.³⁸

1986–1987: intensifying Baltic discussion

Nevertheless, the year 1986 marked a further intra-Baltic breakthrough: instead of petitions (in exile) the future was dominated by demonstrations (in the Baltics). Encouraged by the incipient glasnost begun under Gorbachev³⁹ a year ago, dissidents voicing demands for revision of the historical perspective in the Baltics itself became more and more relevant. In Riga the unofficial Latvian dissident group *Helsinki-86* was formed for the protection of human rights. They demanded the publication and nullification of the secret protocols and designed a program for joint Baltic demonstrations to simultaneously denounce the secret documents the following year, on 23 August 1987. These demonstrations were preceded in February 1987 by a visit from Gorbachev to Latvia in which he stressed, using the old Soviet form of diction, that 1940 had shown that no one can break the revolutionary will of the people.⁴⁰ But on 14 June Latvians responded with their understanding of perestroika, by holding the first major demonstration in honor of the Latvian victims of deportation. Subsequently, on 6 August and for the umpteenth time, the Helsinki Group asked the Presidium of the Latvian Supreme Soviet in the name of glasnost and 'new thinking' to publish the secret documents and not to interfere with the next demonstration

35 Cf. the Strasbourg resolutions by the European Parliament (15 October 1987 and 7 July 1988); Izidors VIZULIS, *The Molotov-Ribbentrop Pact of 1939. The Baltic Case*, New York – London 1990, pp. 143–144, Council of Europe Decision (15 May 1986).

36 Cf. for Estonia: *Estlands Kampf um die Freiheit* (Generalkonsulat von Estland): geschrieben von Ernst Jaakson, Generalkonsul von Estland, Geschäftsträger der Gesandtschaft, New York Juni 1988.

37 Abdurakhman A. AVTORKHANOV, *Imperiia Kremlia. Sovetskii tip kolonializma*, Vilnius 1990, p. 77.

38 Stefan TROEBST, *Der 23. August als euroatlantischer Gedenktag? Eine analytische Dokumentation*, in: *Der Hitler-Stalin-Pakt 1939*, p. 89.

39 Cf. concerning Gorbachev's hesitating and communist way of dealing with the MRP: J. LIPINSKY, *Das Geheime Zusatzprotokoll*; idem, *Reception*, pp. 4, 9–17; idem, *Sechs Jahrzehnte*, pp. 1131–1144; Boris CHAVKIN, *Zur Geschichte der Veröffentlichung der sowjetischen Texte der deutsch-sowjetischen Geheimdokumente von 1939–1941*, *Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte* 10/2, 2006, pp. 169, 181.

40 K. BRÜGGEMANN, *One day we will*, pp. 225.

scheduled for August.⁴¹ Thanks to exiles who were still active, 20 US senators gave the first open political and moral backing in a letter to Gorbachev and the party leaders in the Baltics.⁴²

On 15 August the *Movement for the Release of the Molotov-Ribbentrop Pact* (Molotovi-Ribbentropi-Pakti Avalikumiste Eesti Grupp, MRP-AEG) was founded by seven Estonians—a little later than in Latvia, but more consistently in terms of the content—following the success of the June demonstration in Riga. The communists made their access to the media difficult, because among the founders were former political prisoners who, following the dissemination of the text of the protocol, had been sentenced to the Gulag for anti-Soviet activity and who were maintaining connections to exiled Estonians.⁴³ The MRP-AEG wrote a letter of request to the Historical Institute of the Academy of Sciences, the *Rahva Hääl* newspaper, and the *Aja Pulss* magazine to publish the pact. In Lithuania, the year 1987 also marked a turning point. *The League for Freedom of Lithuania* (Lietuvos Laisvės Lyga, LLL) established in 1978 used the samizdat press to call for demonstrations in Vilnius. On 23 August 1987 the first joint public-political rallies of the “singing revolution”, the first non-communist, unofficial rallies within the USSR took place and were initially viewed negatively by the leadership of the communist republics but quickly became part of Baltic history. They mobi-

41 I. VIZULIS, *The Molotov-Ribbentrop Pact*, pp. 83–84, 86–92; D. BUNGS, *Joint political initiatives*, p. 462.

42 I. VIZULIS, *The Molotov-Ribbentrop Pact*, pp. 94–95; Tiit MADISSON, *Viis aastat Hirvepargi meelevaldusest*, in: *Eesti Tuld* Tagasi 25/44, 1992; M. LAAR, *Nationales Erwachen*, p. 193.

43 *Ibidem*, p. 194; Heiki LINDPERE, *Molotov-Ribbentrop Pact: Challenging Soviet History*, Tallinn 2009, p. 17; I. VIZULIS, *The Molotov-Ribbentrop Pact*, p. 120; T. MADISSON, *Viis aastat Hirvepargi*; Bernd NIELSEN-STOKEBBY, *Baltische Erinnerungen. Estland, Lettland, Litauen zwischen Unterdrückung und Freiheit*, Bergisch-Gladbach 1990, p. 13; Csabu János KENÉZ (ed.), *Zur Unabhängigkeitsbewegung in Estland*, in: *Dokumentation Ostmitteleuropa* 16/3–4, 1990; Anatol LIEVEN, *The Baltic revolution. Estonia, Latvia, Lithuania and the path to independence*, New Haven 1993, p. 222; Cf. however Stalinist criticism: Iurii V. EMEĻIANOV, *Bol'shaia igra. Stavki separatistov i sud'by narodov*, Moscow 1990, pp. 254–255.

lized about 13,000 Balts.⁴⁴ Speeches and posters addressed the secret protocols of 1939 officially silenced by Moscow, and the related Soviet occupation and annexation in 1940. They appealed to the signatory states or their successors (USSR, East Germany and West Germany) for ostracizing and cancellation of the pact and elimination of all its consequences. This decisive Baltic issue, the result of the protocols, was further moved into the spotlight. Lithuanians around the dissidents Antanas Terleckas, Nijolė Sadūnaitė, and Vytautas Bogušis even called for the restoration of their national freedom. Both Latvian and Lithuanian Local TV reported on the evening news. For the first time the Soviet media mentioned critical demonstrations of this kind across the Union, albeit negatively as “work of the west-bourgeois propaganda centers”. Thus, the historical discussion had finally escaped the small circles of dissidents in some marginal civil rights groups, and now engaged the governments of the communist republics⁴⁵, party lines, historical institutions⁴⁶, “round tables”, press organs and television, parliamentary commissions, indeed the entire population. The large demonstrative and commemorative anniversaries of the protocol’s negotiation that were held indicated the existing public concern about the preservation of national culture, an increasingly politicized, historically based⁴⁷ and argued nationalism. Together with the massive participation of the younger generation they simultaneously shaped the current Baltic historical consciousness, stressed the close link between the proto-

44 Riina R. KIONKA – Mart LAANEMÄE, *Hintergründe zum Entstehen der Volksfront in Estland. Ein kurzer Überblick*, Baltisches Jahrbuch 5, 1988, p. 9; Heiki AHONEN, *Wie sieht man den Molotov-Ribbentrop-Pakt in Estland?*, in: *Aufstand der Opfer. Verratene Völker zwischen Hitler und Stalin*, eds. Johannes Vollmer – Tilman Zülch, Göttingen – Wien 1989, p. 29; Lennart MERI, *Estland: Frühling im Herbst?*, Baltica. Die Vierteljahresschrift für baltische Kultur 1, 1989, p. 46; Neue Zürcher Zeitung, 26. 8. 1987, s. 3; Vincas BARTUSEVICHIUS, *Entwicklungen in Litauen, 1988–1989*, in: Litauisches Kulturinstitut. Jahrestagung 1988, Lampertheim 1989, p. 65; Alfred Erich SENN, *Perestroika in Lithuanian historiography: the Molotov-Ribbentrop Pact*, *The Russian Review* 49/1, 1990, p. 45; Ansgar GRAW, *Der Freiheitskampf im Baltikum*, Erlangen 1991, p. 28; Katarina GUSSEW, *Wilno, Wilna, Vilnius – Hauptstadt Litauens*, in: *Die wiedergefundene Erinnerung. Verdrängte Geschichte in Osteuropa*, ed. Annette Leo, Berlin 1992, p. 222; Marianna BUTENSCHÖN, *Estland, Lettland, Litauen. Das Baltikum auf dem langen Weg in die Freiheit*, München 1992, p. 248; T. MADISSON, *Viis aastat Hirvepargi; Noorte Hääl*, 27 August 1987; *Rahva Hääl*, 18 September 1987.

45 Alexander JAKOWLEW, *Die Abgründe meines Jahrhunderts. Eine Autobiographie*, Leipzig 2003, p. 529: Justas Paleckis, the Secretary of the Central Committee of the Lithuanian Communist Party, emphasized in February 1990 at the Moscow Central Committee plenum, without perestroika and the reactions of the Baltic Communists they ‘had successfully established everything on sand’ and would ‘fall into the situation of Romania’.

46 Students from Riga University together with their assistant professors analyzed (historical) reasons for the demonstrations, cf. I. VIZULIS, *The Molotov-Ribbentrop Pact*, p. 118.

47 Meike WULF – Pertti GRÖNHOLM, *Generating Meaning Across Generations: The Role of Historians in the Codification of History in Soviet and Post-Soviet Estonia*, in: *Memory and Pluralism in the Baltic States*, ed. Eva-Clarita Pettai, London 2011, pp. 76–96: on the historical education of many Estonian politicians.

cols and the occupation and communicated through international press reports the total Baltic rejection of violently realized union membership. From the initial local opposition, to economic, social and cultural grievances—such as acute pollution—a national-political, Baltic-wide collective, anti-Soviet protest rapidly emerged which would lead to the 1989/1990 “memory wars”.⁴⁸ The growing number of participants revealed a significant drop in fear of political persecution, which was still a reality in 1988. This development corresponded to an amazing retention of the local communist leadership⁴⁹. In the beginning the communists aimed at greater autonomy (IME) within the Union, initially together with the popular fronts, but soon saw themselves overtaken by radical demands and finally allowed for protests against the officially non-existent document.

The struggle for the disclosure of the pact, especially the officially taboo and hidden secret protocols, shifted these documents for the years 1987 to 1990 to the central object of Baltic memory, to the means of rediscovering Baltic history, to the main symbol of the immorality of totalitarian Stalinist power politics. The skilful initial focus on the secret protocols secured wider (moral) support in the West and greater sympathy, even within the Union, than was possible with an equally strong critique of Soviet occupation in 1940. Nevertheless, Soviet historiography barely treated the theme of Baltic annexation, or interpreted it according to the official line established in 1940. Moscow missed the chance to make up for past omissions. Instead, Balts from the periphery were able to start the internal Soviet discussion about the secret pact in central Moscow. They decisively determined and compelled discussions. At the time of perestroika, therefore, they became catalysts and leaders of the debate on the Second World War, on de-Stalinization and critical consideration of Soviet foreign policy. History “legitimized the belief in an independent future”⁵⁰. Balts cleverly used Gorbachev’s new policy to jointly and publicly defy communist power, to deny before the entire world any Soviet legal claim to their home countries because of historical reasons, and to demand a revision of the previous history lies about the emergence of the Soviet Baltic republics and the “voluntary accession to the Union”. In this way, Lithuanians, Estonians and Latvians shook the foundations of the Soviet Union and finally demolished the Warsaw Pact.

As such, in 1987 they were well ahead of the discussion allowed in Moscow. The central Communist leadership feared a revision of history would bring about their

48 Eadem, *Memory and Democratic Pluralism in the Baltic States: Rethinking the Relationship*, in: *Memory and Pluralism*, p. 1.

49 Cf. more details concerning Baltic communist reaction: J. LIPINSKY, *Das Geheime Zusatzprotokoll*, pp. 442–467.

50 K. BRÜGGEMANN, *One day we will*, p. 239.

own discrediting and delegitimization. They realized too slowly that dissatisfaction with the situation was already widespread and thus responded with historical misrepresentations. With formula turns dating from the sixties, Soviet historiography on behalf of the Kremlin tried to found the notion that Stalin had saved the Baltics by preventing “fascist occupation” and had used the current Baltic socialist revolutions at the time.⁵¹ However, this was no longer sufficient to recover the leadership of opinion in the escalating debate. For example, immediately after the rally on 23 August the editors of *Rahva Hääl* asked Heino Arumäe, section head at the Institute of History of the Estonian Academy of Sciences, to write an article about the pact. The historian wanted to take this opportunity to publish the text of the secret protocol, and in return, was prepared to justify Stalin’s policies. As political repression had once again briefly gained the upper hand, the newspaper backtracked. However, on 17/18 September they were the first official licensed press organization within the Soviet Union to cite the protocol point concerning the Baltics.⁵² Thus the Balts were over one year ahead of the Moscow led discussion. This margin influenced the following years, and established a crucial test for the Baltic Communists. Already in December 1987 the Moscow Central Committee sharply and in secret criticized its comrades on the Baltic Sea, as they had failed to prevent the “nationalist manifestations” in August.⁵³ However communist censorship still worked in the Baltic republics. Iuozas Urbshys, former Lithuanian Foreign Minister, in 1987 had already written his memoirs in order to prove the Soviet menacing pressure. But they got their publishing license only in September 1988.

1988: from Baltic to Soviet discussion

In 1988, actions were finally extended to the Soviet Union. Delegates from the newly founded Estonian Popular Front (Rahvarinne Perestroika Toetuseks)—which took over the aims of the *Movement for the publication of the Molotov-Ribbentrop Pact*—were commissioned to work for the publication and condemnation of the secret protocols at the 19th Party Conference in Moscow from 28 June to 1 July. This took place against the background of a politically intensified situation, where on 2 February, the militia brutally dispersed a renewed rally to commemorate the secret protocols.⁵⁴ Instead of open discussion, the Soviet regime once more resorted to repressi-

51 *Lettland: Die Wahl, die zweimal getroffen wurde. 1917–1940. Dokumentarischer Bericht*, Moskau 1987, p. 50; *Litauen. Der Weg zur Unabhängigkeit 1917–1940. Dokumentarischer Bericht*, Moskau 1987, p. 6; *Estland vor der Entscheidung 1917–1940*, Moskau 1987.

52 Letter from Heino Arumäe in possession of the author.

53 K. BRÜGGEMANN, *One day we will*, p. 228.

54 Letter from Heino Arumäe in possession of the author.

on. But the Balts could no longer be intimidated. In Latvia on 1 June at the Riga plenum of the Latvian Writers' Union—the first time at an official mass-event within the USSR—Mavriks Vulfsons read out the first protocol point, criticizing the following Sovietization⁵⁵ and thus casting doubt over the official version of events in 1940. He spoke so openly about officially secret facts, that the Latvian Communist Party leader Boris K. Pugo—later Soviet interior minister and involved in the coup against Gorbachev in 1991—whispered that Vulfsons, “just destroyed Soviet Latvia”⁵⁶. The final resolution of the plenary was the first document of an officially recognized organization within the USSR, to call for publication of the protocol. The contents of the secret documents should be made available to the 19th Party Conference and even to Gorbachev personally.

A few days later in Lithuania on 3 June the local political opposition formed the *Sajūdis Initiative Group* (Sajūdžio iniciatyvinė grupė; later *Reform Movement of Lithuania* (Lietuvos Persitvarkymo Sajūdis)) in support of Perestroika and immediately postulated that the truth about the past would promote moral and national rebirth. Five days later, the Latvian newspaper, *Skolotāju Avīze* (Teacher's Newspaper)—and the first officially authorized newspaper in the Soviet Union—published more excerpts from the secret protocols. At a demonstration on 14 June in Latvia Vulfsons repeated his remarks from the beginning of the month and announced that the “Republic Authorities” had reprimanded him for this.⁵⁷ The reaction of the Soviet party leadership to these Baltic demands is still unknown. However, it is not difficult to assume it was negative. Finally, a comparative view of the contemporary discussion within the rest of the Soviet Union discloses the continuing restrictive policy of the communists.⁵⁸ While the Kremlin distanced itself further and further from the contemporary historical reality, the Lithuanian opposition groups won increased public support. In its program on 3 July the *Lyga* described the cancellation of the MRP and its consequenc-

55 Baltisches Jahrbuch 5, 1988, pp. 53–57; Mārtinsh BŪMANIS, *Die KP Lettlands und die nationale Frage im Zeichen der ‚Umgestaltung‘*, in: Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien 10, 1989, p. 33; Juris BALPUTNIS *Glasnost' in Lettland*, in: Auch wir sind Europa. Zur jüngeren Geschichte und aktuellen Entwicklung des Baltikums. Baltische Pressestimmen und Dokumente, ed. Ruth Kibelka, Berlin 1991, p. 101.

56 Wolfram von SCHELIHA, *Der Pakt und seine Fälscher. Der geschichtspolitische Machtkampf in Russland zum 70. Jahrestag des Hitler-Stalin-Pakts*, in: Der Hitler-Stalin-Pakt 1939, p. 178.

57 I. VIZULIS, *The Molotov-Ribbentrop Pact*, p. 123; Egil LEVITS, *Der politische Konflikt zwischen den Selbstbestimmungsbestrebungen und dem sowjetischen Herrschaftsanspruch in Lettland. Eine regionale Fallstudie zur sowjetischen Nationalitätenpolitik*, in: Dokumentation Ostmitteleuropa 14(38)/5–6, 1988, p. 71; Ernst BENZ (ed.), *50 Jahre danach. Dokumentation des Kampfes der Esten, Letten und Litauer um die Feststellung der historischen Wahrheit und die Beseitigung der Folgen des Hitler-Stalin-Pakts und der Zwangseingliederung in die Sowjetunion*, in: Acta Baltica 27, 1989, p. 9.

58 Cf. J. LIPINSKY, *Das Geheime Zusatzprotokoll*, pp. 396–404.

es as a priority objective. At the same time, through its electoral program the Popular Front of Latvia (*Latvijas Tautas fronte*) urged that the head Soviet authority of their republic declare the pact from 1939 null and void.

The confrontation became more intense and gathered speed. In Lithuania, the complete publication of the protocol on 5 August still remained limited to *Sajudžio žinios*, a newspaper of the Lithuanian Perestroika Movement *Sjūdis*. With the philosopher Bronius Kuzmickas taking responsibility, it printed Russian texts from a translation of Samizdat.⁵⁹ Their Estonian neighbors, on the other hand, had already taken an important step forward, as they used the party reshuffle of 16 June 1988—when Vaino Väljas took over the position as Chairman in the Communist Party from Karl Vaino and significantly diminished censorship and political pressure. *Rahva Hääl*, the newspaper of the Estonian Communist Party, was the first official press organ within the USSR which dared to print the full text of the protocol (the facsimile based on German copies) as part of an extensive article by Arumäe on the 10 and 11 August 1988. Thus the courageous editor-in-chief Toomas Leito now yielded to the pressure of the MRP-AEG and the Estonian Communist Party might have hoped to avoid mass demonstrations in connection with the 49th anniversary of the signing. An Estonian radio broadcast followed on 12 August. The newspaper article was published slightly shortened, and not always correctly translated a week later in Russian in the *Sovetskaia Estoniia*. It was now, on 17 August, available to wider Russian-speaking circles. This was the first complete Russian publication of the secret document in an officially licensed Russian-language newspaper in the USSR. With this, and the accompanying interpretation, the historian Arumäe was more than a year ahead of his Moscow colleagues. His article represented a “milestone in Soviet historiography”⁶⁰. But the Kremlin, however, rejected further publication, still denied the existence of the protocol, stuck to the version of a ‘voluntary accession’ to the Soviet Union and the ‘re-establishment of Soviet power’ in the Baltics. These lies legitimized existing imperial claims, protected the prestige of the party and served imperatives of the state which wanted to prevent the collapse of the Soviet Union. Central Committee Secretary, Aleksandr N. Iakovlev, as a full member of the Politburo and a close advisor of Gorbachev, saw no possibility of publishing the controversial secret documents even during his visit to Vilnius from 11–14 August.⁶¹ However, he contributed to the changeover of power inside the communist party; and at the Central Committee ple-

59 Cf. A. E. SENN, *Perestroika*, p. 47: *Sajudžio žinios* 17.

60 Erwin OBERLÄNDER (ed.), *Hitler-Stalin-Pakt 1939. Das Ende Ostmitteleuropas?* Frankfurt am Main 1989, p. 11.

61 Regina ZHIAPKAITE, *Evropa doživala poslednie mirnye dni*, in: *Novyi vzgliad na istoriiu Litvy*, ed. Alfonsas Eidintas, Kaunas 1991, p. 93.

nary session from 5–7 February 1990 for the preparation of the (last) 28th Communist Party Congress he was accused of promoting the collapse of the Soviet Union and of having ‘betrayed the Baltics’, although in Lithuania he had warned about separatism and advocated only the free development for all nationalities on a cultural level.⁶²

The hesitant and unclear position of the Soviet Union government left the Baltic Communists without clear instructions and increasingly isolated. Therefore, the Lithuanian Central Committee published an article by Robertas Zhiugzhda in *Sovetskaia Litva* being more tendentious than Arumäe and based on Soviet guidelines before the anniversary, on 18 August. But this was no longer enough. Regina Zhepkaitė, historian at the Lithuanian Academy of Sciences, emphasized on 20 August in *Tiesa* that even without the original protocol there is enough evidence for the existence of the document. Without worrying about the continued denials from Moscow, the Latvian *Lauku Avize* and the Lithuanian *Vestnik Litovskogo Dvizheniia za Perestroiku* simultaneously published the protocol. It had now been printed in all three Baltic republics. The Estonian “Movement for the Release of the Molotov-Ribbentrop Pact” had lost its right to exist and logically became part of the *Estonian National Independence Party* (Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei) on 20 August. This party continued the tradition of its predecessor but with more determination. As their first political measure they demanded that the events of 1940 should be classified as Soviet occupation.⁶³ In the Baltic countries the Communist Party had lost control and leadership of public opinion. Here the Communists rapidly responded with more extensive concessions than the Union leadership in Moscow. They were more exposed to the increasing pressure of the population. They were caught in the balancing act between party discipline and political-national will to survive. Thus, in August 1988, officially authorized rallies on the anniversary of the protocol became possible for the first time without the Communists being able to restrain the then expressed demands. Ironically, there were once again demonstrations against a document, the existence of which, Moscow only officially acknowledged about a year later.

Russian reform historians like Iurii N. Afanas’ev used the freer atmosphere in the Baltic States to express clear criticism of Moscow’s delaying tactics and Soviet historical falsifications. The future Baltic cooperation with him on the commission of the Congress of People’s Deputies from June 1989 was already anticipated. After his speech, the people, gathered in Tallinn, demanded their government to send

62 A. JAKOWLEW, *Die Abgründe*, pp. 527–529. Iakovlev sought a union as a democratic confederation but not a ‘dependent separatism’ with the disintegration of the Union; *ibidem*, 794, 805–806, 823–825: allegations 1991/1992 as well as rejection of an action brought by the Communist Party for ‘treason’.

63 R. J. MISIUNAS, *The Baltic States*, p. 319; A. E. SENN, *Perestroika*, p. 49.

a commission to Germany to investigate the disputed documents and, furthermore, that Estonians should evaluate the pact and the consequences themselves.⁶⁴ Moscow's acknowledgements were no longer considered the measure of all things. Simultaneously, in Riga and Vilnius⁶⁵, more than 100,000 protesters demanded the publication and annulment of the protocol. Lithuanians even heard a tape recording where the former Foreign Minister, Juozas Urbshys, the last survivor of the Soviet-Baltic negotiations in the autumn of 1939, described his meeting with Molotov at the time.⁶⁶ Now even Zhiugzhda basically gave up his partisan reserve from the previous week. At the same time, persisting with tendency of denial, the Latvian Foreign Minister Leonard Bartkevich rejected allegations in an interview for the news agency TASS that the secret protocols determined the incorporation of the Baltic states into the Soviet Union.⁶⁷ With these words, he readily admitted its existence and then tried to limit the consequences of the acknowledgement, by separating the protocol from the following events. How far behind the discussion in Moscow comparatively remained was revealed by the 28 August proposal of the historian Aleksandr O. Chubar'ian that the Moscow Government publish a magazine article with an explanation and interpretation of the pact, without thereby acknowledging the authenticity of the protocol.⁶⁸ In the Baltic countries, however, the development in 1988 no longer gave preference to such fall-back positions coordinated with Moscow. The national opposition, particularly in Lithuania, allowed the leaderships of the Soviet communist republics

64 Sovetskaia Estoniia 196, 1988, p. 3; Moscow News (4 September 1988), p. 8. Overall, 300,000 people gathered in Estonia to mark the anniversary, approximately one third of all ethnic Estonians.

65 Cf. the Polish language organ of the Communist Party of Lithuania Czerwony Sztandar (24 December 1988) cited by The Warsaw Voice (15 January 1989), pp. 13; Vilius KAVALIAUSKAS, *O tainykh protokolakh 1939 goda*, in: Vilnius/Vil'nius. Ezhemesiachnyi zhurnal soiuzna pisatelei Litvy 8, 1989, p. 157; David M. CROWE, *The Baltic States and the Great Powers. Foreign relations, 1938–1940*, Boulder 1993, p. 180.

66 A. E. SENN, *Perestroika*, pp. 49–51; Teddy J. ULDRICKS, *Evolving Soviet views of the Nazi-Soviet pact*, in: Labyrinth of nationalism. Complexities of diplomacy. Essays in honor of Charles and Barbara Jelavich, ed. Richard Frucht, Columbus 1992, p. 345; cf. Ernst BENZ, *Aus den Erinnerungen des ehemaligen litauischen Aussenministers Juozas Urbshys*, Acta Baltica 29–30, 1991–1992, p. 205; Vitautas KANCIAVICHUS, *1939 god. Dokumental'nye materialy o zakliuchenii dogovora o vzaimopomoshchi mezhdru SSSR i Litvoi*, in: Novyi vzgliad na istoriiu Litvy, ed. Alfonsas Eidintas, Kaunas 1991, p. 100; A. DRIZULIS, *Pamiatnaia zapiska*, p. 82: publishing license of the memoirs and advance copies in lithuanian newspapers, e.g. Tiesa, 11 September 1988.

67 Neues Deutschland (25 August 1988), p. 5.

68 Mikhail PROZUMENSHCHIKOV, *The Revolutions of 1989 and the 'Archival Revolution' in the USSR*, in: The Revolutions of 1989, p. 514; cf. concerning Chubar'ian's politically dominated historiography: J. LIPINSKY, *Reception*, pp. 6–7, 12, 14, 23; idem, *Sechs Jahrzehnte*, pp. 1135, 1138–1139, 1143, 1147–1148. No wonder that Chubar'ian afterwards joined the *Presidential Commission of the Russian Federation to Counter Attempts to Falsify History to the Detriment of Russia's Interests*, founded on 20 May 2009 by the Russian President Dmitrij Medvedev.

no breathing space. As soon as the successful event in August was over, *The League for Freedom of Lithuania* announced on 8 September that they wanted to commemorate within 20 days the second German-Soviet treaty that granted Lithuania to the Soviet Union. Students of the Historical Institute of the Lithuanian Academy argued for the publication and condemnation of the documents by demanding research on German and Soviet foreign policy concerning Lithuania in 1939/1940.⁶⁹ The public confrontation between Baltic opposition and Soviet headquarters came to a head. To calm things down, the Institute of Military History in Moscow invited two representatives from each Baltic Republic to an open discussion at a “round table” on 21 September with the theme “The Soviet Union and the Baltic States, 1939-1940”.⁷⁰ Despite the orthodox interpretation of Vilnis Ja. Sipols the secret protocol took a central place. There was no doubt about its existence. The clear integration of Baltic historians in the discussions, as well the clearly signaled concessions, at least on a scientific level, came too late, however, and were not enough for the Balts.

In the Baltic States, the attitude of the communists remained ambiguous. To ensure their own survival and to compete for recognition in the country, the Estonian communists kept their distance from the Moscow party leadership. Their Lithuanian comrades who were close to the First Party Secretary Ringaudas Songaila, on the other hand, reacted to further protests at the end of September 1988 with violence and deployed military special forces.⁷¹ They only drew back from violent protests through which the reform-minded Algirdas Brazauskas came to power on 20 October. Now the protocol was considered by everyone in the Baltic States as the key to understand Baltic contemporary history.⁷² But Moscow still denied its existence and therefore continued to reject its publication also towards Baltic Communists: the protocol turned to an internal Soviet bomb. Afanas'ev again used the freer atmosphere in Estonia and spoke out as the first well known Soviet Russian historian in favor of acknowledging the authenticity of the pact and examination of its consequences.⁷³ In Riga, and a little later in Tallinn, the German professor of Eastern law Dietrich André Loeber used a discussion about his book to distribute copies of the protocol and to argue for its authenticity.⁷⁴ Against this background of a pan-Baltic urging for historical truth, in

69 A. E. SENN, *Perestroika*, p. 50.

70 Vechernii Tallinn 226 (30 September 1988), p. 1.

71 Kristian GERNER – Stefan HEDLUND, *The Baltic States and the end of the Soviet Empire*, London 1993, p. 92.

72 Ju. ANT, “Chego ne khvatilo dlia revoliucii?”, *Kommunist Estonii. Teoreticheskii i politicheskii zhurnal TsKKP Estonii* 10, 1988, p. 39.

73 Sovetskaia Estoniia 224 (29 September 1988), p. 3.

74 Gert v. PISTOHLKORS, *In der Wissenschaft sind die Weichen neu gestellt*, Baltica. Die Vierteljahresschrift für baltische Kultur 4, 1988, p. 26.

October Gorbachev asked German Chancellor Helmut Kohl in Moscow about the secret protocols and continued to doubt their existence publicly. This refusal of the Moscow party headquarters to finally admit historical facts was answered at the Sajūdis Founding Congress by open calls for a historical revision, indeed, for the full restoration of independence that Lithuania had lost as a result of the protocol.⁷⁵

In the fall of 1988 in the Baltic States, it was no longer possible for serious historians to question the protocol, as the Moscow *Pravda* did in the whole Soviet Union on 1 September. Estonian historians such as Kjullo Ar'jakas and Arumäe simultaneously supplemented knowledge about the missing documents.⁷⁶ Vilius Kavaliauskas, a Lithuanian journalist, was looking for the original protocol. Alfonsas Eidintas, deputy-chief of the Historical Institute, informed him about missing Soviet documents. The German Foreign Ministry offered its facsimile copies and *Tiesa* printed the results by quoting national witnesses like Urbshys und Vincas Kreve-Mickevichius, his successor in the Foreign Ministry.⁷⁷

Scholars stressed that only Soviet historians were faced with the task of searching for and analyzing the texts. Their efforts probably helped the Estonian Supreme Soviet to pass the sovereignty declaration on 16 November. For the first time, a Soviet Republic made use of a right that was ensured by Article 72 of the Soviet Constitution, and placed Estonian law above Soviet law. Support for perestroika no longer meant support for the Soviet Union. Moscow reacted with even more rigorous resistance. But Arnold Rüütel, who was summoned as president of the Presidium of the Estonian Supreme Soviet to the Kremlin by Gorbachev on 18 November, remained firm.⁷⁸ To make the controversy accessible even to the Russian-speaking populations, Baltic articles were quickly translated. In December 1988, in accordance with the press law and disguised as an *Information Bulletin* the Latvian Popular Front even issued the "first and only officially approved journal in which openly oppositional opinions could

75 Cf. Neue Zürcher Zeitung (25 Oktober 1988), p. 2; A. E. SENN, *Perestroika*, pp. 52–55, 56; K. GU-SSEW, *Wilno, Wilna*, p. 215.

76 Kjullo AR'IAKAS, *Vneshniaia politika Estonskoi respubliki v 1939 godu, I*, in: Raduga. Literaturno-khudozhestvennyi i obshchestvenno-politicheskii ezheimesiachnik Tsk/LKSM Estonii i Soiuza pisatelei Estonskoi SSR 11, 1988, p. 60; Chejno ARUMIAE, *Avgust 39-go: kak eto bylo? K voprosu o zakliuchenii sovetsko-germanskogo dogovora o nenapadenii i podpisanii ego sekret'nogo dopolnitel'nogo protokola*, in: Tallinn. Literaturno-chudozhestvennyj i obshchestvenno-politicheskij zhurnal Soiuza pisatelei ESSR i Gosudarstvennogo komiteta Estonskoi SSR po kul'ture, 1988, 6(63) [nojabr'-dekabr'], pp.93+96-108.

77 Czerwony Sztandar, 24 December 1988; Vilius KAVALIAUSKAS, *O tajnykh protokolakh 1939 goda*, in: Vilnius/Vil'njus. Ezheimesiachnij zhurnal soiuza pisatelei Litvy, 8, 1989, pp. 160–161; luozas URBSHYS, *Litva v gody surovyykh ispytanii 1939–1940*, Vilnius 1989, pp. 3, 80.

78 K. BRÜGGEMANN, "One day we will", pp. 232–233.

also have their say⁷⁹ with a run of 30,000 copies of *Atmoda* (Awakening). Thereby, other popular fronts in the East Slavic language area, such as *Ruch* in the Ukraine or *Adradzhene* in Belarus, and Democrats in the other republics of the Soviet Union, were provided with information about the secret protocols. Thus, the Baltic popular fronts, officially created to support Gorbachev and the perestroika, not only paved the way to a multi-party system outside the Communist Party, but also moved increasingly in opposition to the Soviet Union.

1989: from historical to political discussion

Furthermore, throughout 1989 the difficult battle over the truthful view of the past, and current political decisions based on it, continued. The “party” council from *Sqjūdis* spoke on 1 February of the “ultimate violence”⁸⁰ of both dictators in the annexation. With these words, the consequences of the protocol moved more clearly to the center of Baltic attention. The Lithuanian Communist Brazauskas urged during his Moscow meetings with Gorbachev on 15 February the publication and condemnation of the protocol⁸¹, but he did not succeed. On 16 February, *Sqjūdis* expressed its primary goal of the attainment of full independence. A meeting on 23 to 24 February between Baltic historians and a Moscow delegation in Tallinn⁸², where the Balts demanded access to the decisive archives, ended inconclusively. Therefore, the scholars worked without Soviet participation on the argument for the close link between the protocol and annexation.⁸³ In March the various popular fronts won in their homelands majorities in elections for the Congress of People’s Deputies of the Soviet Union where their representatives were able to influence the meetings in Moscow in the summer.

In order to continue at least the historical conversation, Valerionas Baltrunas, head of the Commission of Ideology in the Lithuanian Central Committee mediated a visit of a delegation of Lithuanian historians in Moscow on 17 April. In the Moscow Central Committee the interpretation of the events from 1939 to 1940 and the opinion of the Soviet party leadership—already assuming the existence of the protocol—were to be discussed.⁸⁴ This cleverly staged and perfectly timed propaganda visit aimed at the Balts to move to a moderate attitude in the forthcoming Congress without giving

79 E. LEVITS, *Der politische Konflikt*, pp. 71, 118, footnote 253.

80 V. BARTUSEVICHUS, *Entwicklungen*, p. 79.

81 Algirdas BRAZAUSKAS, *Scheidung vom Kreml*, Vilnius 1993, p. 34.

82 A. E. SENN, *Perestroika*, p. 53.

83 Enn ROOZE, *Territorial'noe obrazovanie SSSR*, in: *Raduga* 2, 1989, p. 49; K. AR'IAKAS, *Vneshniaia politika*, p. 92; Arūnas BUBNYS, *Die ‚Entdeckung‘ des Molotow-Ribbentrop-Pakts und seine Deutung in der litauischen Presse und den Geschichtslehrbüchern*, in: *Der Hitler-Stalin-Pakt 1939*, p. 331.

84 *Polityka* 33/19 (13 May 1989), p. 2; Kaszauskiene; A. E. SENN, *Perestroika*, pp. 53–54; Tiesa (21 April 1989); *Kashauskiene and Komjaunimo tiesa* (21 April 1989); *Eidintas*.

them any concrete concessions. The information about the discussion was available only to party and loyal historians. At the same time the visit was to give some support to the Baltic Communists, but even they were not satisfied with this. On 21 April, Brazauskas demanded that the Central Committee Plenum of the Communist Party of the Soviet Union should deal with the economic independence of Lithuania, the political assessment of the pact, and the status of the Lithuanian Communist Party.⁸⁵ The protocols obviously possessed for him the second main priority. The Lithuanians, in particular, pressed early in 1989 as well for a political assessment of the consequences of the protocol. They pursued the accurate view of the past in order to be able to justify the political decisions of the present, particularly the withdrawal of the Soviet Union. Hence, they condemned the documents as a crime against international law. These historical issues with their political and legal explosiveness predominated in the Baltic Assembly⁸⁶ in Tallinn from 13-14 May, which again appealed to the world community as they questioned the Baltic affiliation to the Soviet Union under international law. The Estonian and Latvian Popular Fronts, as well as *Sajūdis* had send purposefully deputies to it as preparation and joint harmonizing for the Moscow Congress and the following 50th anniversary of the pact. With the specific judgment and condemnation of the treaty came the first differences: *Sajūdis* representatives prevented a resolution that would annul all territorial changes caused by the pact, since such a decision also affected the area around Vilnius which was obtained from Moscow in 1939 and thus would have meant the possible loss of the capital.

However, all the Baltic representatives as one condemned the forcible occupation as gross violation of international law and binding Soviet obligations.⁸⁷ Even before the Soviet Congress met and a commission of inquiry began, the Baltic republics had already formulated the results which they hoped for but wouldn't be able to achieve even more than a year later. With lightning speed the confrontation around and over the secret protocols now left the historiographical level and reached the internal, as well as foreign political level, because the declaration of the Lithuanian Supreme Soviet about the sovereignty of Lithuania already defined as historic interpretation with parliamentary means on 18 May that the sovereign state of Lithuania was forcibly and illegally affiliated to the Soviet Union in 1940 in accordance with the secret additional

85 A. BRAZAUSKAS, *Scheidung*, pp. 41, 51.

86 Mall LAUR – Riina LÖHMUS (eds.), *The May 1989 Baltic Assembly: Speeches and documents*, in: Nationalities Papers. Semi-annual publication of the association for the study of the nationalities of the USSR and Eastern Europe 16/2, 1988, pp. 243, 246; cf. Pravda. Organ Tsentral'nogo Komiteta KPSS 142, 22 May 1989, p. 2: Miullerson.

87 *Appell der Volksfrontvertreter Estlands, Lettlands und der litauischen Reformbewegung Sajūdis*, in: *Aufstand der Opfer*, ed. Johannes Vollmer, pp. 47–48.

protocol.⁸⁸ The Lithuanians no longer demanded simply a new view of history. Even before the Moscow Congress actually met, parliamentary interpretations of the historical events were submitted in the Baltics. The decision of the Estonian Supreme Soviet supported this attempt on the same day, though it avoided radical words. It referred more clearly to the international legal dubiousness of secret clauses and was the first administrative body within the Soviet Union pointing out the need to annul them *ex tunc*. It also demanded the establishment of an appropriate special commission of the Moscow Congress.⁸⁹ Latvia followed its neighbors only at the end of July. The Baltic communists had thus successfully executed a historic national turn. With the departure of the Lithuanian representatives to Moscow on 20 May Brazauskas publicly called the Soviet Union for the reassessment of the agreement of 1939 which had already taken place in Lithuania. He also kept this opinion in front of the Central Committee Plenum of the CPSU.⁹⁰ But the Kremlin neither listened to him nor to the appeal of the Baltic conference of historians (among them, Rudis, Eidintas, V. Zhalys).⁹¹

Against the background of these advanced discussions, the arduous debates in the Congress of People's Deputies—at the time it was *de jure* the highest government agency—must have hit the Baltic delegates like a cold slap in the face.⁹² For the moment, the concerted Baltic act with the half-hearted support of Gorbachev succeeded only in setting up the parliamentary commission of inquiry.⁹³ The Estonian, Endel Lippmaa, had filed the relevant application after winning Gorbachev's consent,⁹⁴ who wanted to divert discussions away from the massacre in Tbilisi. Marju Lauristin joined the Commission under the Chairmanship of Aleksandr Iakovlev⁹⁵ along with Edgar Savisaar, the chairman of the Estonian Popular Front.⁹⁶ But the Kremlin still acted with no imagination, delaying and persisting: the pact continued to be justified; only light moral criticism was allowed, only the secret part was lamented and its importance

88 Baltisches Jahrbuch 6, 1989, p. 155; A. E. SENN, *Perestroika*, p. 54.

89 *Postanovlenie Verkhovnogo Soveta Estonskoi Sovetskoi Socialisticheskoi Respubliki ob otnoshenii k paktu Molotova-Ribbentropa*, in: Raduga 8, 1989, p. 2.

90 A. E. SENN, *Perestroika*, p. 54; A. BRAZAUSKAS, *Scheidung*, p. 47.

91 *Konferentsiia po voprosam istorii Pribaltiki*, in: Vilnius 8, 1989, pp. 187–189.

92 *Pervyi s'ezd narodnykh deputatov SSSR, 25 maia – 9 iunia 1989 g. Stenograficheskii otchet, T. V*, Moskva 1989, p. 125.

93 *Pervyi s'ezd, T. IV*, pp. 266–271.

94 H. LINDPERE, *Molotov-Ribbentrop Pact*, p. 20.

95 A. JAKOWLEW, *Die Abgründe*, pp. 497–498.

96 Ilga GORE – Inesis FELDMANIS – Aivars STRANGA – Martinsh VIRSIS, *O sovetsko-germanskom dogovore o nenapadenii ot 23 avgusta 1939 goda*, in: Atmoda. Informatsionnyi biulleten' Narodnogo Fronta Latvii "Probuzhdenie" 29, 10 July 1989, pp. 4–5; Aivars STRANGA – Martinsh VIRSIS, *Sorokovye, rokovye*, in: Daugava. Literaturno-khudozhestvennyi i obshchestvenno-politicheskii ezhemesiachnyi zhurnal Soiuza pisatelei Latviiskoi SSR 6/144, iun' 1989, p. 68; cf. as Stalinist criticism: I. V. EMEL'ANOV, *Bol'shaia igra*, p. 11.

was equally downplayed. Therefore, the Baltic people consciously continued their own efforts and organized an international academic conference on “Legal Assessment of the Pacts between Germany and the USSR on 23 August and 28 September 1939 and on 10 January 1941” in Tallinn. From 30 June to 1 July, it brought together around 250 participants from the Baltic States, Finland, Poland, the Soviet Union and the Federal Republic of Germany, so there were researcher from almost all the countries affected by the agreements.⁹⁷ Symbolically, the Baltic incorporation advanced from national to an international problem. Since the Moscow party and State leadership continued to reject any clear concession, despite the incontrovertible facts, the Baltic States finally established their own parliamentary committees—beginning in Lithuania on 5 July—which also had to consider the consequences of the protocol⁹⁸ and thus could pave the way to regaining independence.⁹⁹ Demands grew louder for annulment *ex tunc* and restitution. At the same time, newspapers extended the document base.¹⁰⁰ Meanwhile, the Soviet leadership was in conflict over the acknowledgment of historical truth, extenuating the internal political and national tensions and *raison d'état*, which would not allow a collapse of the Soviet Union. Therefore party faithful Iakovlev strictly split the years 1939 and 1940 in the Moscow Commission¹⁰¹ with Valentin M. Falin’s help¹⁰² (also dividing the protocol and the Baltic request of secession), and at the request of Gorbachev¹⁰³, delayed the publication of the final report which was scheduled for July at the latest, and also risked the splitting of the Commi-

97 *Materials of the international scientific conference on legal assessment of the USSR-Germany pacts of August 23 and September 28, 1939*, in: Izvestiia Akademii nauk Estonii. Nauchno-teoreticheskii zhurnal Akademii nauk Estonii/Eesti teaduste Akadeemia toimetised. Proceedings of the Estonian Academy of Sciences 39/2, 1990; Dietrich A. LOEBER, *Konferenz über die deutsch-sowjetischen Verträge von 1939 in Tallinn/Reval*, Osteuropa 39/11–12, 1989, pp. 1128–1130.

98 E. BENZ, *50 Jahre danach*, p. 11; Egil LEVITS, *Lettland unter der Sowjetherrschaft und auf dem Wege zur Unabhängigkeit*, in: Die baltischen Nationen - Estland, Lettland, Litauen, ed. Boris Meissner, Köln 1991, p. 175; *Deklaration über die Souveränität Lettlands*, Baltica 3, 1989, p. 6.

99 M. BUTENSCHÖN, *Estland*, p. 61; cf. Ilze CIPULE, *O iuridicheskoi sile i politicheskikh posledstviakh pakta Gitlera-Stalina*, Atmoda 25, 19 June 1989, p. 2.

100 A. DRIZULIS, *Pamiatnaia zapiska*, p. 176; Inesis FELDMANIS – Ajvar STRANGA – Martinsh VIRSIS, *Kitaiskaia stena i negodiai Gaus*, Atmoda 32, 31 July 1989, p. 4; Sovetskaia Litva, 196, 25 August 1989; *K 50-letiiu pakta Molotova-Ribbentropa*, in: Soglasie. Izdanie litovskogo dvizheniia za perestroiku. Prilozhenie k „Vozrozhdeniiu“ 10, 10 July 1989, p. 1; Vladimir ABARINOV, *V kuluarakh dvortsa iustitsii*, Raduga 8, 1989; cf. J. LIPINSKY, *Das geheime Zusatzprotokoll*, pp. 457–465 with a lot more hints on contemporary Baltic publications.

101 Cf. the work of the Commission: Keiji SATO, *Die Molotow-Ribbentrop-Kommission 1989 und die Souveränitätsansprüche post-sowjetischer secessionistischer Territorien*, in: Der Hitler-Stalin-Pakt 1939, pp. 199–215; H. LINDPERE, *Molotov-Ribbentrop Pact*.

102 Ibidem, pp. 23–24, 27–31. Speaks of “the Falinists” who had tried to obstruct the Commission’s work or maintain Soviet interpretations of history.

103 Valentin FALIN, *Politische Erinnerungen*, München 1993, pp. 444–445; B. CHAVKIN, *Zur Geschichte*, p. 178; H. LINDPERE, *Molotov-Ribbentrop Pact*, p. 39.

ssion with his interview on 18 August.¹⁰⁴ The Stalinist-Soviet version of “voluntary accession” was to continue; articles published by Falin in the press across the Soviet Union reinforced this impression.¹⁰⁵ The resolute Baltic view—to regard the elections of 1940 as well as the protocol as illegal and thus call the events “annexation”—had no majority in spite of the close cooperation between Baltic and reformist Russian delegates. Gorbachev tolerated Baltic reformist ideas as long as they served his perestroika and remained clearly loyal to the Unitary State. But for too long he supported the further concealment of important facts, denied too persistently the existence of the protocol,¹⁰⁶ held on too tenaciously and stubbornly to doubts, was consistently too hesitant and too late, and rejected the recognition of the violation of international law of the secret documents, so that he was still able to regard the inclusion in the Soviet Union as lawful and not to entail any legal consequences arising from the condemnation of the imperialist policies of Stalin. To the Baltics, this seemed to prove only that he also regarded the protocol as real basis of annexation.

In the Baltics, therefore, on 22 August the local press offered a forum to those Commission deputies who in protest against Moscow’s delaying tactics published their own conclusions and demanded the cancellation of the entire treaty. Unlike the Soviet one, the Lithuanian Commission of the Supreme Soviet also published on time its final report on the same day, which included the secret follow-up documents and their historical and legal implications such as compensation claims.¹⁰⁷ The Supreme Soviet questioned its own legitimacy with the approval of this decision. It followed “a widely held view in the Baltics”,¹⁰⁸ that expected the removal of the consequences of the agreements, above all, “by the initiative of the directly responsible states or their successors”.

Lastly, the “Baltic Way” was most impressive and effective in the media. On 23 August 1989 it gathered between 1.2 and 2 million (i.e. one in four) Balts, fifty years after the signing of the secret additional protocol, in an impressive and historically unprece-

104 A. JAKOWLEW, *Die Abgründe*, p. 498; Jutta SCHERRER, *Der Molotow-Ribbentrop-Pakt – (k)ein Thema der russischen Öffentlichkeit und Schule?*, in: *Der Hitler-Stalin-Pakt 1939*, p. 172.

105 H. LINDPERE, *Molotov-Ribbentrop Pact*, p. 40.

106 B. CHAVKIN, *Zur Geschichte*, p. 182; A. JAKOWLEW, *Die Abgründe*, p. 497: criticized Gorbachev’s denial, who in fact knew the truth.

107 *Zakliuchenie komissii Verkhovnogo Soveta Litovskoi SSR po izucheniiu germano-sovetskikh dogovorov 1939 goda i ikh posledstviu*, in: *Sobytiia i vremia. Zhurnal Tsentral’nogo komiteta kommunisticheskoi partii Litvy* 17, 1989, p. 1; V. Stanley VARDYS, *Litauen: Sowjetrepublik mit Widerwillen. Die Entwicklung seit 1940*, in: *Die baltischen Nationen. Estland-Lettland-Litauen*, ed. Boris Meissner, Köln 1990, p. 183.

108 E. BENZ, *50 Jahre danach*, p. 12.

dented¹⁰⁹ human chain. More than 650 kilometers from Tallinn through Riga to Vilnius, it peacefully protested against Soviet domination but for autonomy and independence. This huge and symbolic protest stood for disclosure, condemnation and now also compensation for the protocol and its consequences.¹¹⁰ Groups from Georgia and Moldova, Ukraine and Belarus, Poland and Russia also reinforced the chain. It became clear to the world that the Cold War would not really end without a solution to the Baltic question. The Baltic Council declared, only the annulment of the protocols will liberate the last colonies in Europe from the times of Hitler and Stalin.¹¹¹

But again the Western reaction was disappointing. The West was prepared to set aside the right to self-determination of the Baltics to avoid endangering Gorbachev's position within the USSR.¹¹² This reluctance was convenient for leading representatives of the Russian minority (*Interfront*) which repeated Stalinist arguments on 23 August in Tallinn. On 26 August, the Moscow Central Committee supported it, stressed the peaceful human chain was a threat to peace, labelled participants (with the tacit Western approval) as 'separatists', via state-controlled television threatened by the gruff statement "about the situation in the republics of the Soviet Baltic"¹¹³, which sharply condemned the Lithuanian Commission report of 22 August and the "Baltic Way" and accused the Balts—in a consistent misrepresentation—of distorting history. Hence Gorbachev responded to the growing public disintegration of the Soviet Union by returning to an authoritarian leadership: a more exposed but ultimately helpless consequence. He intended to hold onto the survival of the Soviet Union and with his policies encouraged precisely the Baltic pursuit of its collapse; the Central Committee statement "put out the last spark of hope that a reconciliation with Moscow was possible."¹¹⁴ The Moscow party headquarters also plunged their comrades in the Baltics into a life-threatening conflict between preservation of trust at Soviet Union level and the need to strive for reconciliation in dealing with the increasingly influential popular fronts.¹¹⁵

109 The "Baltic Way" therefore was included in the UNESCO World Heritage Documentary "Memory of the World" in 2009; cf. K. BRÜGGEMANN, *Estland und das Ende*, p. 305.

110 John HIDDEN – Patrick SALMON, *The Baltic nations and Europe. Estonia, Latvia und Lithuania in the Twentieth century*, London 1991, p. 154.

111 V. BARTUSEVICHUS, *Entwicklungen*, p. 88.

112 K. BRÜGGEMANN, *One day we will*, pp. 222, 236–237; cf. Allen LYNCH, *On the aggressive nature of the non-aggression pact*, Nationalities papers 17/2, 1989, p. 165: lasting academic interest.

113 Cf. Sergei V. VOLKOV – Iurii V. EMEL'IANOV, *Do i posle sekretnych protokolov*, Moskva 1990, pp. 11–14; E. BENZ, *50 Jahre danach*, pp. 30–31; A. S. CHERNIAEV, *Shest' let s Gorbachevym. Po dnevnikovym zapisiam* Moskva 1993, p. 251; Michail GORBATSCHOW, *Erinnerungen*, Berlin 1995, p. 498.

114 M. LAAR, *Nationales Erwachen*, p. 201.

115 R. J. MISIUNAS, *The Baltic States*, p. 328; J. HIDDEN, *The Baltic Nations*, pp. 155; Leonid MLETSCHEIN, *Fremde. Die erste Sitzung des Obersten Sowjets in Vilnius*, Neue Zeit 12 (19–25 March) 1990, p. 33.

Because of the silence of the Baltic Communists, the Baltic Council as alliance of all popular fronts reacted on 31 August to the threatening accusations from Moscow, behind which it recognized a perpetuation of the aggression of 1939. Its “call to the people of the Soviet Union”¹¹⁶ sharply criticized the attempts to justify the annexation drawn in the protocol because of security interests. The Baltic commissions quickly and publicly confirmed this view that the three parliaments approved afterwards.¹¹⁷ The Estonians abstained already from forwarding the report to the Moscow parliament, demanding it to be sent only to its own standing commission. They seemed no longer willing to wait for the Union’s decisions and wanted to carry out the political, legal and legislative consequences themselves. Gradually the MRP of 1939 became a less pressing issue in comparison to military occupation and annexation in 1940 and moved into the background.

In the Baltics academic literature and reference work rapidly took up the new findings. Editions of collected sources¹¹⁸, no longer censored, were printed. Slowly, memoirs and publications were added to this, which drew on Baltic language archives.¹¹⁹ The return of foreign political archives from Moscow made this process easier. In Moscow itself, although on 20 September the Politburo had approved the resolution ‘On raising the level of information regarding the events of the years 1939-1941’, the key documents were denied even to the Soviet Foreign Ministry, such as to obtain transcripts of the German-Soviet negotiations in 1939.¹²⁰ That also left the source basis of the Commission as inadequate. It was also clear to Iakovlev that the Congress would not approve any resolution that accused the Soviet Union unilaterally or even condemned it. His very diplomatically formulated report didn’t find a sufficient majority on 23 December. Finally, with the second attempt a day later, the Congress approved the resolution—due to additional original documents and against considerable

116 V. BARTUSEVICHIUS, *Entwicklungen*, pp. 90–91; E. BENZ, *50 Jahre danach*, pp. 31–34.

117 Henn-Jüri UIBOPUU, *Die Verfassungs- und Rechtsentwicklung der baltischen Staaten 1988–1990*, Berichte d. Bundesinstituts f. ostwiss. u. internat. Studien 61, 1990, p. 32; Arno KEERNA – Iu. LEPP – Heiki LINDPERE – Lennart MERI, (eds.), *1940 god v Estonii. Dokumenty i materialy*, Tallinn 1989, pp. 8–23; *Zakluchenie komissii verkhovnogo soveta Litovskoi SSR po izucheniiu germano-sovetskikh dogovorov 1939 goda i ikh posledstviu*, Sovetskaia Litva 17, 27 September 1989.

118 A. KEERNA, *1940 god; Suokalbis. 1939–1941 metų dokumentai apie Stalino ir Hitlerio nouspredį likviduoti Lietuvą ir kitas suverenias vastybes*, Vilnius 1989; Iurii FEL’SHTINSKII (ed.), *SSSR-Germaniia 1939. Dokumenty i materialy o sovetsko-germanskikh otnosheniakh v aprele-sentiabre 1939g*, Vilnius 1989.

119 Kjullo AR’JAKAS – Kheino ARUMIAE (Heino ARUMÄE) – Rein KHELME (Rein HELME) (eds.), *Ot pakta Molotova-Ribbentropa do dogovora o bazakh. Dokumenty i materialy*, Tallinn 1990; *Novyi vzgliad*, ed. Alfonsas Ej dintas; R. ZHIAPKAITE, *Evropa*, pp. 93–94; Vitautas KANCIAVICHIUS, *1939 god. Dokumental’nye materialy o zakliuchenii dogovora o vzaimopomoshchi mezhdū SSSR i Litvoi*, in: *Novyi vzgliad*, ed. Alfonsas Ej dintas, pp. 97–104.

120 M. PROZUMENSHCHIKOV, *The Revolutions*, pp. 515–517 criticizes the delayed opening of archives.

emotional and politicized resistance. It was a pioneering step for Soviet historiography and politics on the arduous path to a truthful interpretation of history but remained once again well behind the Baltic discussions. Although the resolution admitted the existence of the protocol, it was not allowed to find the originals. It condemned the international law content, but ignored the violation of international law of the protocol's consequences and the legitimacy of the annexation. It avoided possible claims of compensation.¹²¹ The hope of placing the legitimacy of the incorporation by the Soviet Union officially in doubt had not been fulfilled. The Baltics stood before a long road, endangered by Moscow, before being allowed to exercise their self-determination freely. But at least a 'mental revolution'¹²² had succeeded which, nonetheless, ruled out a return to earlier stagnation without massive renewed repression. The Balts considered the resolution a first successful step towards the restoration of their sovereignty,¹²³ and even as the "biggest victory for Estonian diplomacy since World War II"¹²⁴. "The responsibility to have been involved in the condemnation of the pact in the Congress of People's Deputies, is now considered one of the most important Estonian contributions to the collapse of the USSR"¹²⁵, because Moldova, Georgia and Armenia carefully looked at this Baltic success in order to follow the Baltic way out of the Union.¹²⁶

Since 1990: never-ending discussion

The following Baltic declarations of independence¹²⁷ returned in 1990 once again to the controversial past, by declaring the secret documents illegal. The Lithuanians formulated this most sharply, as they had to take into consideration only a comparatively small Russian minority in the country. Their Supreme Soviet decided on 7 February 'On the agreements of 1939 between the German Reich and the Soviet Union and the liquidation of its consequences for Lithuania' and suggested to Moscow, 'to begin bilateral negotiations for the restoration of independence of the Lithuanian state'. Estonians strove for internationalization. On 23 February their Supreme Soviet asked the international conference on the issue of the reunification of Germany to receive Estonians,

121 H.-J. UIBOPUU, *Die Verfassungs- und Rechtsentwicklung*, pp. 33; Boris MEISSNER, *Die staatliche Kontinuität, völkerrechtliche Stellung und außenpolitische Lage der baltischen Länder*, in: *Die baltischen Nationen*, ed. idem, p. 293; Cf. as a positive evaluation of the resolution: A. LIEVEN, *The Baltic revolution*, p. 222; J. SCHERRER, *Der Molotow-Ribbentrop-Pakt*, p. 172.

122 K. BRÜGGEMANN, *One day we will*, p. 222.

123 Cf. also A. JAKOWLEW, *Die Abgründe*, p. 501; K. SATO, *Die Molotow-Ribbentrop-Kommission*, p. 199: the Commission was an "important milestone in the collapse of the Soviet Union".

124 H. LINDPERE, *Molotov-Ribbentrop Pact*, p. 8.

125 K. BRÜGGEMANN, *Estland und das Ende*, p. 303.

126 P. KOLSTØ, *National Integration*, pp. 264–266: reasons for the different development in Moldova.

127 E. BENZ, *50 Jahre danach*, pp. 16, 53–54, 56–57, 59; *Postanovlenie*, *Sovetskaia Litva* 33, 9 February 1990, p. 1.

“as participants of the conference as a state, directly affected by the aggression in 1939”¹²⁸. The Letts were the most cautious. This escalating struggle for the withdrawal from the Soviet Union once again resorted to the secret protocols¹²⁹ and especially in retrospect was stylized as a founding myth of independence. Gorbachev was now on the alert. His Union was in danger. He rejected the unilateral declarations of independence. The Soviet reaction on 6 March was negative and remained a captive of long outdated historical falsehoods. The Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union then decided unanimously—that is, also with the consent of Gorbachev, Eduard A. Shevardnadze and Iakovlev—for “urgent actions of resistance against the secession of Lithuania from the USSR”¹³⁰. It rejected the Baltic reassessment of the 1939 treaties and their consequences. The protocol was strictly separated¹³¹ from the subsequent events or the documents¹³², such as the following ultimatums¹³³ were even stylized as a protective measure by Stalin for the Baltic. The Central Committee could hold on the current argument of many Soviet historians. After decades of silence or denial, and after falsified or imperfect representations in the past, it was difficult to make an open confession of the truth. When the party-addicted patriotic communist academics nostalgically transfigured the Soviet empire, they emphasized the close historical¹³⁴ or current bond¹³⁵ between the Baltics and Russia. The target was to avoid

128 E. BENZ, *50 Jahre danach*, pp. 55–56.

129 *Documents pertaining to relations between the Republic of Lithuania and the Union of Soviet Socialist Republics* (s.l., s.a.), p. 11; Egil LEVITS, *Die staatlichen Akte Estlands, Lettlands und Litauens über die Wiederherstellung der Unabhängigkeit*, Jahrbuch des baltischen Deutschtums 38, 1991, p. 168; *Deklaration des Obersten Rats der SSR Lettland über die Wiederherstellung der Unabhängigkeit der Republik Lettland*, in: *Das Ende des Sowjetkolonialismus. Der baltische Weg*, ed. Andrejs Urdze, Reinbek 1991, p. 147.

130 A. D. CHERNEV (ed.), *Kak protivodeistvovali vykhodu Litvy iz SSSR*, Istoricheskii Arkhiv. Nauchno-publikatorskii zhurnal 1, 1992, p. 4.

131 *Litauen. Der Weg*, p. 89; Lew BESYMENSKI, *Nach dem Pakt*, *Neue Zeit* 34, 22–28 August 1989, p. 33; Valentin FALIN, *Mit einem Federstrich läßt sich nichts ändern*, *Sowjetunion heute* 35/7, 1990, p. 18; I. V. EMEL'IANOV, *Bol'shaia igra*, p. 105; Aleksandr S. ORLOV, *SSSR i Pribaltika 1939–1940*, *Istorija SSSR* 4, 1990, p. 44; Alexander JAKOWLEW, *Offener Schluß. Ein Reformier zieht Bilanz*, Leipzig – Weimar 1992, p. 34.

132 German L. ROZANOV, *Stalin – Gitler. Dokumental'nyi ocherk sovetsko-germanskikh diplomaticheskikh otnoshenii 1939–1941gg.*, Moskau 1991, p. 127.

133 Andrej N. MERCALOV, *Der 22. Juni 1941: Anmerkungen eines sowjetischen Historikers*, *Aus Politik und Zeitgeschichte* 24/91, 7. Juni 1991, p. 29; *Nachalo voiny i Sovetskii Soюз. 1939–1941gg. Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia v Institute vseobshchei istorii RAN*, *Novaia i noveishaia istoriia* 4, 1995, p. 93 (A. S. Orlov).

134 I. V. EMEL'IANOV, *Bol'shaia igra*, pp. 16–47.

135 Pavel GUTIONTOV, *Bez al'ternativy*, *Izvestiia* 241, 28 August 1989, p. 1; A. JAKOWLEW, *Offener Schluß*, p. 148.

a discussion on the removal of the consequences of the protocol.¹³⁶ Also Gorbachev, chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of USSR was a captive of this ideology. He threatened that some border issues related to the protocol would give rise to (Belarusian) territorial claims¹³⁷ to Lithuania and that way ‘warned’ his Lithuanian colleague Brazauskas of ‘anti-Soviet actions’. Thus he burdened the Soviet-Lithuanian negotiations and strained the formation of a unified Baltic position since Vilnius, unlike Riga and Tallinn, did not stand for a status quo ante pact policy because of territorial self-interest. Hence, on 11 March, and by an absolute majority vote on the declaration of independence, *Sąjūdis* used the Supreme Soviet the ‘body of the occupying power’—unlike later the Popular Fronts in Estonia and Latvia—to restore the independent Lithuanian state along the boundaries of the Lithuanian SSR and thereby to invoke the constitution of Lithuania from 1938. But seen legal-politically the Supreme Soviet was imposed by the Kremlin and after the cancellation of the protocol—proving in Baltic eyes the illegality of the Soviet annexation—it lost its legitimacy¹³⁸. Gorbachev reacted to the Lithuanian Declaration of Independence by imposing an economic blockade. The real political power was still in the Kremlin and Gorbachev sped up the negotiations for the new Union’s treaty to make constitutional changes which would make it legally impossible to withdraw from the Soviet Union.¹³⁹ Western, especially the German diplomacy, also urged Vilnius to suspend its declaration, fearing the weakening of Gorbachev’s position and thus risking German reunification.¹⁴⁰

The Baltic neighbors followed the Lithuanian’s path to recover their state sovereignty (Estonia on 30 March, and Latvia on 4 May). If Gorbachev had maneuvered tactically to comply with the Baltic request on acknowledging the protocol and to influence the first freely elected parliament to “voluntarily” remain in the Union, he failed. Because of Moscow’s pressure the Lithuanian People’s Assembly voted immediately for indepen-

136 Cf. Romuald J. MISIUNAS, *Soviet historiography on World War II and the Baltic states*, in: *The Baltic States in Peace and War, 1917–1945*, ed. V. Stanley Vardys – Romuald J. Misiunas, Pennsylvania 1978, pp. 178, 181–182; I. V. EMEL’IANOV, *Bol’shaia igra*, p. 14.

137 Cf. I. V. EMEL’IANOV, *Bol’shaia igra*, pp. 11, 13–14, 115, 260–261; K. GERNER, *The Baltic States*, pp. 63, 189 footnote 26; K. SATO, *Die Molotow-Ribbentrop-Kommission*, p. 213; cf. Andrew WILSON, *Belarus: The last dictatorship in Europe*, New Haven 2011, pp. 105–106: for Belarussian “pressure” in 1939.

138 Anatol LIEVEN, *The Baltic revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the path to independence*, New Haven 1994, pp. 79, 167.

139 K. BRÜGGEMANN, *One day we will*, pp. 234.

140 Alexander von PLATO, *Opposition movements and big politics in the reunification of Germany*, in: *The Revolutions of 1989*, p. 317; Susanne NIES, *Lettland zwischen Nationalismus und Pragmatismus. Die lettische nationale Bewegung und der lettische Nationalismus 1986–96*, in: *Nationalismus im spät- und postkommunistischen Europa*, p. 209.

dence. They announced a “call to the peoples of the USSR”¹⁴¹ that Lithuania had restored its statehood, after the secret German-Soviet agreements had incorporated it as a victim of the Soviet aggression in 1940. This almost identical, historically based, argument still united politicians in the Baltics and led to the joint call on Gorbachev on 12 May to open negotiations on the definitive independence to right the injustices of 1939 and 1940.¹⁴² This unity was sorely needed, because the Soviet state and the party leadership were making threats of armed intervention. Specifically, the Lithuanians had to keep working to receive an intrinsic guarantee from Warsaw to prevent any revisionist joint Polish-German border demands.¹⁴³ Up to this point, the Soviet communist occupation justified in the secret protocols had only been ended on paper. A common anniversary recalled this, once again.¹⁴⁴ The Western governments, however, were still more interested in Soviet imperial stability than in diplomatic recognition of Baltic independence. In addition, the forthcoming signing of the Moscow Two Plus Four Treaty on 12 September and the initialling of the Soviet-German Master Agreement summoned fears of a further agreement in the tradition of the controversial pact. The Baltic Council was afraid that decisions would be made over the heads of the Balts and possibly commit to a Soviet Baltic status quo by recognizing the Soviet borders indefinitely.¹⁴⁵ On January 1991, violent Soviet actions further intimidated the Baltic in Vilnius and Riga in the shadow of the Gulf War. However, they discredited the Kremlin by intensive international press coverage. But only the failed Moscow coup on 19-21 August 1991 finally allowed the secession to be internationally recognized. As late but decisive consequence of many years of effort to cancel the secret protocols on 24 August 1991, Boris Yeltsin’s Russia recognized the sovereignty of the former “Union Republics”. This started an international “wave of acknowledgement” until finally and formally the Soviet Union recognized Baltic independence on 6 September. Iakovlev had previously been commissioned by Gorbachev after the coup to visit George Bush Sr. in the United States to warn him against separatism and the disintegration of the Soviet Union. But Bush had assured him that the United States supported the integrity of the Union, except the Baltic states.¹⁴⁶

In the following years parliaments and historians have continued to build the fair historical representation of the years 1939-40. Discussions, and sometimes tangible disputes, between the Baltic states and Russia (as the successor of the USSR) on the

141 V. BARTUSEVICHUS, *Entwicklungen*, p. 97.

142 *Kommunike o vstreche predsedatelei Verkhovnykh Sovetov Latvii, Litovskoi i Estonskoi Respublik*, Raduga 8, 1990, pp. 1-2.

143 Stephen R. BURANT, *Polish-Lithuanian relations: past, present, and future*, Problems of Communism 40, 1991, p. 83.

144 M. BUTENSCHÖN, *Estland*, pp. 327.

145 J. HIDDEN, *The Baltic nations*, p. 187.

146 A. JAKOWLEW, *Die Abgründe*, p. 683.

common history still continue. Russian historians deny increasingly since 1995, out of loyalty to the state-imposed view of history—whose main symbol of national identification is victory in the ‘Great Patriotic War’—any link between the pact and the incorporation of the Baltic states, which was made only on the basis of national security.¹⁴⁷ The Internet site of the Russian Communist Party continues to doubt the existence of the secret protocols¹⁴⁸; on 19 April 2005 Communist Party leader Gennadii Zjuganov in *Sovetskaia Rossiia* referred to the Baltic as ‘inalienable part of historical Russia.’¹⁴⁹ The presentation in school textbooks as a seismograph for the state chosen formative view of history for future generations tends back to Soviet-Stalinist interpretations¹⁵⁰ and therefore presents the opposite of the Baltic view.¹⁵¹ Also, thus far an official Russian apology for occupation and annexation remains to be made, probably out of fear of facing¹⁵² damage claims in the billions.¹⁵³ This “historical amnesia” is straining Baltic-Russian relations, and without the recognition of historical facts bilateral trust cannot grow.¹⁵⁴

147 David MENDELOFF, *The Causes and Consequences of Historical Amnesia: the Annexation of the Baltic States in Post-Soviet Russian Popular History and Political Memory, Draft 2.0*, März 1999, p. 1: official position of the Russian foreign ministry in 1998; Oleg Viktorovich VISHLEV, *Nakanune 22 iunija 1941 goda. Dokumental'nye ocherki*, Moskva 2001, p. 15; Jürgen ZARUSKY, 'Hitler bedeutet Krieg'. *Der deutsche Weg zum Hitler-Stalin-Pakt*, Osteuropa 59/7–8, 2009, p. 98; Stefan TROEBST, *Der 23. August 1939. Ein europäischer Lieu de mémoire?*, Osteuropa 59/7–8, 2009, p. 254.

148 Tatjana TIMOFEEVA, *Ob gut, ob schlecht, das ist Geschichte! Russlands Umgang mit dem Molotov-Ribbentrop-Pakt*, Osteuropa 59/7–8, 2009, p. 260; Lev GUDKOV, *Die Fesseln des Sieges. Rußlands Identität aus der Erinnerung an den Krieg*, Osteuropa 55/4–6, 2005, p.71.

149 W. von SCHELIHA, *Der Pakt*, p. 179.

150 Kristine BEKERE – Edgars ENGĪZERS – Vilius IVANAUSKAS – Igor KOPÖTIN, *Die sanfte Geschichtspolitik Russlands. Anmerkungen zu einer internationalen Sommerschule in Zvenigorod 2013*, Forschungen zur Baltischen Geschichte 9, 2014, p. 289; J. SCHERRER, *Der Molotov-Ribbentrop-Pakt*, pp. 164–172; E. ZUBKOVA, *Sowjetische Vergangenheit*, pp. 105–108; cf. Elena TEMPER, *Der 17. September 1939. Tag der Wiedervereinigung des belarussischen Volkes? Historiographie und Geschichtspolitik*, in: *Der Hitler-Stalin-Pakt 1939*, pp. 239–256: concerning similar developments in Belarus.

151 Rafał WNUK, *Inszenierte Revolution. Sowjetherrschaft in Polen und dem Baltikum 1939–1941*, Osteuropa 63/5–6, 2013, p. 151; A. BUBNYS, *Die Entdeckung*, pp. 334–338: on Lithuanian textbooks; Maria GOLUBEVA, *Different History, Different Citizenship? Competing Narratives and Diverging Civil Enculturation in Majority and Minority Schools in Estonia and Latvia*, in: *Memory and Pluralism*, ed. Eva-Clarita Pettai, pp. 44–47: for communicating (still rather Soviet) knowledge of the Russian population in Latvia through schools.

152 T. TIMOFEEVA, *Ob gut*, pp. 261–262; Katja WEZEL, *Lettland und der 23. August 1939: vom ‚weißen Fleck‘ der sowjet. Geschichtsschreibung zum transnationalen Gedenktag?*, in: *Der Hitler-Stalin-Pakt 1939*, pp. 314–318.

153 E. ZUBKOVA, *Sowjetische Vergangenheit*, p. 103.

154 D. MENDELOFF, *The Causes*, pp. 37, 49; Alfred Erich SENN, *Problems of Baltic Historiography, 1939–41*, in: *Northern European Overture to War, 1939–1941*, eds. Michael H. Clemmensen – Marcus S. Faulkner, Leiden – Boston 2013, pp. 493–499; Tomas KAVALIAUSKAS, *Transformations in Central Europe between 1989 and 2012. Geopolitical, Cultural, and Socioeconomic Shifts*, Lanham – Boulder 2014, pp. 139–154.

Autor | Author

Jan Lipinsky

Forschungsbibliothek des Herder-Instituts für historische Ostmitteleuropaforschung

Institut der Leibnitz-Gemeinschaft, Marburg

Germany

jan.lipinsky@herder-institut.de

Dr. Jan Lipinsky (* 1966) works in the research library of the Herder Institute for Historical Ostmitteleuropa Research - Institute of the Leibniz Association in Marburg, Germany, since 2008 and is specifically responsible for the press archive. His main research interests are Hitler-Stalin pact in East Central and Eastern European historiography as well as Soviet camps in Germany after 1945. He has published his dissertation *Das Geheime Zusatzprotokoll zum deutsch-sowjetischen Nichtangriffsvertrag vom 23. August 1939 und seine Entstehungs- und Rezeptionsgeschichte von 1939 bis 1999* (Frankfurt am Main/Berlin: Peter Lang, 2004) and numerous essays.

Summary

The explosiveness of the debate on the German-Soviet secret treaties resulted in retrospect from the growing striving for Baltic autonomy since 1985. While general Soviet policies tried to keep the minorities within the Russian dominated Soviet state by historical arguments the Balts used these arguments for their local, regional and soon national struggle to leave the Union. Starting from the 1980s, a very specific Baltic interplay between state politics and national minorities changed imperial into national realities.

Latvians went ahead with the partial publication of the protocol, Estonians with the full publication and its academic and legal analysis, while the Lithuanians finally acted with political condemnation and pushed for legal cancellation. Although Latvians led this protest in 1987, they handed over the baton from August 1988 to February 1989 to the Estonians, who argued clearly legally, before the Lithuanians took the baton recalling ancient traditions; because only they had resisted the Soviet system for so long after 1945 and, with the support of the Catholic Church, remained much stronger than their Protestant neighbours in an increasingly active opposition to Moscow starting from the 1970s. At the beginning of perestroika, however, Lithuanians in comparison to Latvians and Estonians fell back in reevaluating the past, perhaps due to a lack of support from exiles and a lack of leaders knowing (western) languages. Only in the course of 1989 they were able to win back the leading role and thereby attracted the largest share of Soviet disapp-

roval. At the same time in Moscow a Soviet patriotic nostalgia already developed before historiography completely freed itself from traditional guidelines or subjected itself to critical evaluation.

In this way communist historiographical arguments remained virulent; they are currently getting louder in Putin's Russia, as distortion and concealment of historical facts. They present unpleasant facts as defamation and repeat Stalinist explanations. The detailed analysis of the Baltic historical struggle against Soviet historiography proves how difficult it is to change historical views. It can be used as an example to cope successfully with totalitarian heritage. But it proves as well, that coping in one region at a favourable time does not mean coping once and for ever. Russian historiography is on its way back to Soviet times. It is regaining old Soviet interpretations. Russia remains the most potential neighbour of the Balts; large Russian minorities still live in the Baltic countries. Historical discussions will go on. They will influence actual policies and will influence collective memory. The totalitarian Soviet system was and Putin's system still is incapable of a strong historical coup for a real free historiography. However, in the Baltic States this succeeded, at least in relation to the Soviet view of the shared past. But looking back it was not a predictable result. Historical argumentation paved the way to freedom, but only the failed Moscow coup, which precipitated the disaster of Gorbachev's Soviet Union and destroyed Communist leadership, together with Yeltsin's victory in Russia secured independence. Particularly in the Baltic States, the MRP claims a central place in the culture of memory to this day which is why the introduction of 23 August as anti-totalitarian European Day, was demanded, accepted and welcomed in 2008 against not only Russian opposition and criticism.

Recenze | Reviews

Jaroslav KŘÍŽ a kol., Turnov, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2022, 470 s. ISBN 978-80-7422-847-6.

V roce 2022 se rozrostla ediční řada *Dějiny českých, moravských a slezských měst*, vydávaná Nakladatelstvím Lidové noviny, o třiadvacátou publikaci, jmenovitě o dějiny města Turnova.¹ Rok vydání knihy není náhodný: Letopočet 2022 byl pro město jubilejním, neboť si připomínalo 750 let od první písemné zmínky o městě Turnově, a to v listině Přemysla Otakara II. z roku 1272, v níž je jako svědek vzpomínán Jaroslav z Turnova z leberské větve Markvarticů. Práce na publikaci proto začaly se značným předstihem a i přes komplikace, které přinesla pandemie covid-19, se podařilo knihu včas vydat. Obdobně jako u ostatních svazků se i v případě turnovského ujal práci autorský kolektiv tvořený místními odborníky. Zapojili se tak zvláště pracovníci Muzea Českého ráje v Turnově a semilského okresního archivu. Jaroslav Kříž, ředitel turnovské městské knihovny, na sebe vzal roli redaktora, což je vždy zcela zásadní pozice, protože je třeba autorské texty co nejvíce sjednotit, aby dílo působilo kompaktním dojmem. Už na tomto místě je možno konstatovat, že se to v mezích možností, které jsou v případě turnovské syntézy nastaveny dochovaností pramenné základny, dosavadním zpracováním dějin města i specializací dvanáctičlenného autorského kolektivu a jeho aktuálním výzkumem, podařilo.

Publikace dodržuje základní tematickou linii, kterou nastavily dříve vydané svazky ediční řady. V samotném úvodu proto nacházíme aktuální plán města, na který navazuje kapitola o dosavadní historiografii města Turnova. Lenka Křížová a Jaroslav Kříž v této rozsahem nevelké pasáži podávají základní přehled nejvýznamnějších badatelských počínů, přičemž akcentují, která díla a kteří jejich autoři významně napomohli ke vzniku předkládaných moderních turnovských dějin, doplňovaných však v případě výraznějších reziduí o aktuální výsledky výzkumu autorského kolektivu, a to v řadě případů zcela zásadní, využívající moderní metodické přístupy řady vědních disciplín. Pro období středověku a raného novověku tak byly klíčové zejména odborné práce turnovského rodáka Josefa Vítězslava Šimáka (1870–1941), který však velmi cenným způsobem zachytil i dějiny města na počátku druhé světové války. Důležité podklady zajistily i oceňované regionální sborníky s dlouhou badatelskou tradicí: *Od Ještěda k Troskám* (1922–1938; 1993 – dodnes) a *Z Českého ráje a Podkrkonoší* (1988 – dodnes), které naštěstí stále nacházejí finanční podporu a vycházejí v papírové podobě. Autoři historiograficky laděné kapitoly upozorňují i na nesnáze, které vyplývají z nedochova-

¹ Doposud vyšly svazky dějin Berouna, Dějiny Plzně v datech, Duchcova, Frýdku-Místku, Hradce Králové, Jihlavy, Klatov, Liberce, Loun, Mělníka, Mikulova, Náchoda, Nového Jičína, Opavy, Ostravy, Pelhřimova, Příbrami, Rokycan, Tábora (I.), Teplíc, Turnova, Valašského Meziříčí a Žatce.

nosti pramenů pro některá historická období. Turnov se tak např. řadí k městům, která postrádají z důvodu nešetných a zřejmě úmyslných skartací pro druhou polovinu 20. století řadu důležitých písemností, včetně městských kronik. Ty jsou proto v kompletnosti dochovány až od roku 1993, a to i v elektronické verzi.

Následující kapitola z pera Jana Bubala, Jana Nováka a Jana Prostředníka seznamuje precizním způsobem nejprve s geologickými a vegetačními podmínkami v Turnově a v jeho širším okolí od prehistorických epoch až po novověk, čímž se s využitím i dalších připojených charakteristik historickogeografických faktorů zachytitelných na Turnovsku napříč jednotlivými epochami vytváří důležité zázemí pro výklad turnovských dějin. Nezastupitelnou roli v této části publikace sehrávaly poznatky turnovských archeologů, které tu byly velmi dobře zúročeny.

S ohledem na obrovskou torzovitost středověkých písemných pramenů se staly výsledky archeologických výzkumů významným podpůrným prostředkem i výkladu středověkých dějin, jejichž autory jsou Jiří Zoul Sajbt a Jan Prostředník. Protože nebylo možné vytvořit základní výkladovou linii turnovských dějin, autoři zvolili metodu výkladu vybraných témat, k nimž byla základní opora i v dochované pramenné materii, tvořené soliterně dochovanými písemnostmi či zmínkami. Přestože autoři ani v této syntéze nemohli dospět k jednoznačnému stanovení počátku dějin právního města, podoby jeho předchůdce či vytvoření přesné podoby středověkého města a fungování institucí na území města, velmi oceňuji, že se nespokojili s pouhým převzetím poznatků od svých předchůdců, zejména J. V. Šimáka, ale že problémové otázky kontextuálně znovu promýšleli a pokoušeli se věrohodnými argumenty a s využitím řady vědních oborů vytvořit aktuální a nosné východisko k dalším výzkumům dějin města, které vzbuzuje badatelský zájem mj. podřízeností dvojí (po určitou dobu dokonce trojí) vrchnosti, a to napříč několika stoletími. V rámci velmi dobře napsaného textu bych pouze upozornila, že obyvatelé Trávníc, původně vesničtí poddaní, kteří byli územně připojeni k Turnovu, nepochybně nezískali status „měšťanů“, neboť toto území nebylo součástí vnitřního města (s. 90). Pro sledované období bych též nepoužívala pojem „městské zastupitelstvo“ (ibidem).

Nejen fenomén více vrchností dostává konkrétnější kontury v rámci raně novověkého výkladu, který již čerpá z většího množství dochované písemné pramenné materie. Autoři kapitoly, opět členěné na dílčí podkapitoly, Pavel Jakubec a Michaela Šolcová již mohli vytvořit text, který už i popisným způsobem zachycuje politické, správní, hospodářské, náboženské a kulturní dějiny města, a to opět se zasazením do širšího kontextu regionu. I tato raně novověká kapitola se stává velmi dobrým východiskem k dalšímu případnému výzkumu, v jehož rámci je již možno využívat i první dochované městské knihy. Jedním z témat, kterému je věnována zvláštní pozornost a je pro

Turnov specifickým, je rozvinutí kamenářského řemesla, tedy broušení drahých kamenů. K vyváženě koncipovanému textu bych měla pouze připomínku k nepřesné formulaci, že konfiskace po odboji 1547 šly Koruně (s. 96): jednalo se o panovnické zábory (v důsledku zločinu proti majestátu), které spravovala česká komora.

Autorem páté kapitoly, soustřeďující se na počátek nového věku, je David Marek, který taktéž předložil velmi kvalitní badatelský počín. Jeho pozornosti tak na příkladu Turnova neunikají stěžejní témata urbánní historie tohoto období doplněná o lokální i regionální specifickou tematiku. Drobnými podkapitolami vhodně přispěli i Pavel Jakubec, Martin Barus, Lenka Křížová, Miroslav Cogan a Lenka Laurynová. David Marek autorsky zaštilil i kapitolu šestou, věnovanou období od poloviny 19. století do počátku 20. století. I pro toto období je v mezích možností předložen vyvážený text, jenž podkryvá klíčové dějinné události sledované doby, a to v lokálním, regionálním i širším kontextu. Tentýž autor též s využitím starší literatury i vlastními pramennými sondami zdařile zachytil období od vzniku republiky do závěru druhé světové války. Jednou z oblastí, která neuniká autorovu zájmu, je postupující industrializace, kdy se na přelomu 19. a 20. století z Turnova stává dopravní uzel.

Jak již zaznělo, nelehký úkol čekal na Lenku Křížovou a Jaroslava Kříže, kteří se museli pro roky 1945 až 1989 vyrovnat s nedostatečně dochovanou pramennou základnou i dosavadní nezpracovaností řady témat. I v případě této dějinné etapy se autoři úkolu zhostili zodpovědně a podařilo se jim poodkrýt dějiny města, které mj. proslulo působností družstva Granát, vyrábějícího šperky, a které se od roku 1960 nacházelo na hranici tří krajů a ztratilo status okresu. I tyto správní změny se významně propisovaly do osudů pojizerského města, nacházejícího se současně i na okraji Chráněné krajinné oblasti Český ráj.

Poslední kapitola je věnována ještě komplikovanějšímu tématu, a tím je zmapování událostí a jejich dopadů na město v polistopadové éře. O kapitolu se autorsky podělili Jaroslav Kříž, Pavel Jakubec, Martin Barus a Miroslav Cogan. I jejich interpretace je vyvážená a představuje město, které vstoupilo do třetího tisíciletí i s řadou pozitivních proměn, zvláště v případě stavu veřejného prostranství v centru města. V současné době čtrnáctitisícový Turnov je tak i nadále regionálním centrem, které mj. vyniká vedle působnosti řady firem i sportovními aktivitami.

S ohledem na tradiční strukturu ediční řady je monografie doprovázena černobílou i barevnou obrazovou přílohou, samozřejmostí jsou i jmenný a místní rejstřík. Závěrem je možno shrnout, že kvalitou svého zpracování se turnovská syntéza rozhodně řadí mezi úspěšné autorské počiny, které předkládají moderní syntézu městských dějin.

doc. PhDr. Jana Vojtíšková, Ph.D.

Historický ústav

Filozofická fakulta

Univerzita Hradec Králové

Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové III

Česká republika

jana.vojtiskova@uhk.cz

ORCID: 0000-0003-1674-7873